

Piotr KOCHANEK*

WINIETY METROPOLII PENTARCHII NA MAPACH ŚREDNIOWIECZNYCH I WCZESNONOWOŻYTNYCH

Pentarchia rozumiana jako „koncepcja eklezjologiczna uznająca, że pełnia jurysdykcji nad Kościołem powszechnym należy do pięciu najstarszych patriarchatów [Rzymu, Antiochii, Aleksandrii, Konstantynopola i Jerozolimy], pozostających w jedności doktrynalnej i wyposażonych na swoich terytoriach w takie same prerogatywy jurysdykcyjne”¹, ma bogatą literaturę zarówno obcojęzyczną², jak i polską³. Zupełnie inaczej ma się rzecz z analizą winiet pięciu stolic patriarchalnych na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych

* Dr hab. Piotr Kochanek, prof. KUL – kierownik Katedry Historii Starożytnej i Bizantyńskiej w Instytucie Historii na Wydziale Nauk Humanistycznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; e-mail: lu2005harn@yahoo.de.

¹ E. Gigilewicz, *Pentarchia*, EK XV 271-273.

² Por. M. Marella, *Roma nel sistema pentarchico: problemi e prospettive*, „Nicolaus” 4 (1976) 99-138; V. Peri, *La Pentarchia: istituzione ecclesiale (IV-VII sec.) e teoria canonico-teologica*, w: *Bisanzio, Roma e l'Italia nell'Alto Medioevo* (Spoleto, 3-9 aprile 1986), *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* 34/1, Spoleto 1988, 209-311; tenże, *La dénomination de patriarche dans la titulature ecclésiastique du IVe au XVIe siècle*, „Irenikon” 64 (1991) nr 3, 359-364; F.R. Gahbauer, *Die Pentarchietheorie: ein Modell der Kirchenleitung von den Anfängen bis zur Gegenwart*, *Frankfurter Theologische Studien* 42, Frankfurt am Main 1993; E. Morini, *Roma nella Pentarchia*, w: *Roma fra Oriente e Occidente, 19-24 aprile 2001*, *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* 49/2, Spoleto 2002, 833-942; J. Herrin, *The Pentarchy: Theory and Reality in the Ninth Century*, w: *Cristianità d'Occidente e Cristianità d'Oriente: (secoli VI-XI), 24-30 aprile 2003*, *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* 51/1, Spoleto 2004, 591-628; E. Morini, *Roma e la pentarchia dei patriarchi nella percezione dell'Oriente greco tardo-antico e medioevale*, w: *Forme storiche di governo nella Chiesa universale, Giornata di studio in occasione dell'ultima lezione del prof. G. Alberigo, 31 ottobre 2001*, a cura di P. Prodi, *Quaderni di Discipline Storiche* 18, Bologna 2003, 27-41; tenże, *L'albero dell'Ortodossia*, vol. 1: *Le radici e il tronco. I patriarchati apostolici. La nuova Roma e la Terza Roma*, SetteReligioni 47, Bologna 2006; E. Farrugia, *The Primacy and the Patriarchs of the First Millennium: Some Recent Interpretations*, *OKS* 57 (2008) nr 2, 268-295.

³ Por. E. Przekop, *Rzym i katolickie patriarchaty Wschodu w pierwszym tysiącleciu Kościoła*, Lublin 1973; tenże, *Wschodnie patriarchaty starożytne (IV-X w.)*, Warszawa 1984; H.J. Widuch, *Konstantynopol stolicą ekumenicznego patriarchatu: 325-870*, *Studia z Prawa Kościelnego* 1, Katowice 1988; F. Dvornik, *Bizancjum a prymat Rzymu*, tłum. A. Radożycka, Warszawa 1985, 73-86; M. Bendza, *Starożytne patriarchaty prawosławne*, Białystok 2005; *Patriarchaty Wschodu w starożytności*, *VoxP* 32 (2012) t. 58, 7-236.

nych. Temat ten jest bowiem całkowicie pomijany. Z drugiej strony kwestia winiet jest częścią szerszego zagadnienia, a mianowicie sposobów przedstawiania architektury w ikonografii starożytnej, średniowiecznej i wczesnonowożytnej. Temat ten obecny w światowej literaturze przedmiotu od ponad stu lat, w literaturze polskiej nie cieszył się większym zainteresowaniem badaczy. Jako polskie wprowadzenie do kwestii architektury w ikonografii należy traktować artykuł Tadeusza Sarnowskiego⁴. Rodzime badania szczegółowe w tym zakresie zainicjował, opierając się na źródłach numizmatycznych, Stefan Parnicki-Pudelko (10 VII 1914 - 16 IV 1994)⁵. Ciekawe studium mozaikowej mapy z Madaby, m.in. w omawianym tutaj kontekście dał swego czasu Józef T. Milik (24 III 1922 - 6 I 2006)⁶. W nieco innym aspekcie zagadnieniami przedstawień architektury w ikonografii zajęła się kilka lat później Ludwika Press (22 VII 1922 - 4 XII 2006)⁷. Podobne badania prowadziła również przez wiele lat Maria Nowicka⁸. Do kwestii architektury w źródłach numizmatycznych powrócił Kazimierz Majewski (25 III 1903 - 27 VII 1981)⁹. W tym kierunku szły też badania Małgorzaty Biernackiej-Lubańskiej¹⁰. Wiele uwagi zagadnieniom przedstawień architektonicznych na mozaikach poświęcił T. Sarnowski¹¹. Ciekawe studia w zakresie architektury w ikonografii antycznej wyszły także spod pióra Jerzego Kolendo (9 VI 1933 - 28 II 2014)¹²,

⁴ Por. T. Sarnowski, *Uwagi do badań nad antycznymi i wczesnośredniowiecznymi przedstawieniami architektury*, „Archeologia” 25 (1974) 147-155. Por. K. Majewski, *Źródła ikonograficzne w badaniach historycznych nad antyczną kulturą materialną*, KHKM 15 (1967) nr 4, 693-705, spec. s. 694.

⁵ Por. S. Parnicki-Pudelko, *Próba rekonstrukcji agory w Kynaiitha*, „Archeologia” 5 (1952-1953) 76-82; tenże, *Agora. Geneza i rozwój rynku greckiego*, Biblioteka Archeologiczna 8, Warszawa 1957, 138-140. Prace te przypomniał T. Sarnowski (*Uwagi do badań*, s. 148-149).

⁶ Por. J.T. Milik, *La topographie de Jérusalem vers la fin de l'époque byzantine*, „Mélanges de l'Université Saint-Joseph” 37 (1961) fasc. 7, 127-189.

⁷ Por. L. Press, *Architektura w ikonografii przedgreckiej*, Biblioteka Archeologiczna 20, Wrocław 1964.

⁸ Por. M. Nowicka, *Wieże gospodarcze Egiptu grecko-rzymskiego w ikonografii*, KHKM 15 (1967) nr 4, 733-741; też, *La maison privée dans l'Égypte ptolémaïque*, Bibliotheca Antiqua 9, Wrocław 1969, 129-139; też, *A propos des tours – πύργος dans les papyrus grecs*, traduit par M. Drojecka, „Archeologia” 21 (1970) 53-62; też, *A propos d'οικία διπυρρία dans le monde grec*, traduit par M. Drojecka, „Archaeologia Polona” 14 (1973) 175-178; też, *Les maisons à tour dans le monde grec*, traduit par J. Kasińska, Bibliotheca Antiqua 15, Wrocław 1975.

⁹ Por. K. Majewski, *Sanktuarium Apollina w Philippolis w ikonografii numizmatycznej*, „Archeologia Polski” 16 (1971) z. 1-2, 257-279, spec. s. 265-270. Do tego samego źródła nawiązała w dwa lata później M. Biernacka-Lubańska (*Iconographic Sources to the History of Roman Aqueducts in Northern Thrace*, translated by D. Ronowicz, „Archaeologia Polona” 14 (1973) 325 i 327). Wyniki powyższych analiz K. Majewskiego przypomniał T. Sarnowski (*Uwagi do badań*, s. 148-150).

¹⁰ Por. nota 9.

¹¹ Por. T. Sarnowski, *La mosaïque de Constantine. Problèmes des représentations architecturales de la basse Antiquité*, „Archaeologia Polona” 14 (1973) 385-390; tenże, *Les représentations de villes sur les mosaïques africaines tardives*, traduit par J. Wolf, Archiwum Filologiczne 37, Wrocław 1978.

¹² Por. J. Kolendo, *Port w Aleksandrii na malowidle z Gragnano?*, w: *Starożytna Aleksandria*

Aleksandry Buchalik¹³ i Zsolta Kissa¹⁴. Najwięcej jednak miejsca zagadnieniom architektury w ikonografii średniowiecznych map, które to kwestie są również przedmiotem zainteresowania niniejszego opracowania, poświęciła w swych pracach Katarzyna Zalewska-Lorkiewicz¹⁵.

*

W zachowanej spuściźnie kartograficznej winiety stolic Pentarchii pojawiają się najwcześniej na XIII-wiecznej kopii późnoantycznej, bo datowanej na przełom IV i V w., mapy znanej powszechnie pod nazwą *Tabula Peutingeriana* (Tab. 1)¹⁶.

---

w badaniach polskich. *Materiały Sesji Naukowej zorganizowanej przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 8-9 kwietnia 1975*, red. nauk. M.L. Bernhard, Warszawa 1977, 59-69. Por. tenże, „*Ministri ad Tritones*” dans les inscriptions de Salone, traduit par J. Kasińska, „*Archeologia*” 21 (1970) 63-70.

¹³ Por. A. Buchalik, *Tło w formie „bram i murów miast” na sarkofagach wczesnochrześcijańskich*, VoxP 11-12 (1991-1992) t. 20-23, 23-31.

¹⁴ Por. Z. Kiss, *Aleksandria Egipska na wczesnochrześcijańskich mozaikach Palestyny*, w: SymKaz, t. 1, Lublin 1998, 303-312.

¹⁵ Por. K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi jako obraz świata. Średniowiecze i początek okresu nowożytnego*, Res Humanae. Studia 3, Warszawa 1997. Por. też, *Mirabilia descripta. Osobliwości świata w piśmiennictwie geograficznym i kartografii średniowiecza*, „*Ikonotheka*” 3 (1991) 5-26; też, *Średniowieczne mapy ilustrowane – problemy i postulaty badawcze*, „*Ikonotheka*” 7 (1995) 5-25; też, *Świat rozległy i obcy. O średniowiecznych wyobrażeniach krain egzotycznych*, „*Rocznik Historii Sztuki*” 23 (1997) 57-90; też, *Średniowieczne plany Rzymu w kształcie lwa*, „*Ikonotheka*” 13 (1998) 75-83.

¹⁶ W polskiej literaturze z zakresu historii kartografii *Tabula Peutingeriana* ma relatywnie małą bibliografię; por. B. Gustawicz, *Zarys historyczny sposobów kreślenia kart geograficznych*, w: *Sprawozdanie dyrektora C. K. Gimnazjum Nowodworskiego czyli św. Anny w Krakowie za rok szkolny 1882*, Kraków 1882, 12-14; K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Monografie z Dziejów Nauki i Techniki 21, Wrocław 1963, 12-13; J. Strzelczyk, *Peutingeriana tabula*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 4, Wrocław 1970, 68-69; tenże, *Gerwazy z Tilbury. Studium z dziejów uczoności geograficznej w średniowieczu*, Monografie z Dziejów Nauki i Techniki 66, Wrocław 1970, 201 i 220; Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, s. 23; też, *Świat rozległy i obcy*, s. 70; E. Weber, *Tabula Peutingeriana*, tłum. L. Olszewski, Xenia Posnaniensia. Series Altera 4, Poznań 1998; M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999, 29-31; D. Jutrzenka-Supryn, *Materiały i techniki wykonywania map od starożytności do XVIII wieku*, w: *Z dziejów kartografii*, t. 14: *Dawne mapy źródłem wiedzy o świecie. Materiały z XXII Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii, Pobierowo 11-13 październik 2007*, red. S. Alexandrowicz – R. Skryckiego, Szczecin 2008, 72. W pracach autorów polskich znajduje się też kilka reprodukcji tego zabytku; por. W. Nałkowski, *Historia ogólnej nauki o ziemi*, w: *Dzieje myśli. Historia rozwoju nauki*, t. 2, z. 1, Poradnik dla Samouka 6, Warszawa 1907 – tutaj między s. 40 a 41 jest wielka rozkładana wklejka, która w formie czterech „pasów” reprodukuje całą mapę; *Historia odkryć geograficznych. Wielcy odkrywcy i badacze Ziemi*, tłum. B. Wojciechowski, przedmowę, uzupełnienia i komentarz napisał J. Staszewski, Biblioteka Problemów, Warszawa 1958, 89, ryc. 15 (fragment wschodnich krańców świata); W. Walczak, *Jak białe plamy znikły z map*, Warszawa 1959, 84 (ryc. bez numeru: fragment mapy, przedstawiający okolice Rzymu); M. Cary – E.H. Warmington, *Starożytni odkrywcy*, Warszawa 1968, 236 (ryc. bez numeru: fragment mapy od Hiszpanii do Rzymu); W. Grygorenko, *Redakcja i opracowanie*

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 1: *Tabula Peutingeriana* (oryginał: IV/V w., kopia: XIII w.)

Źródło oryginału (= średniowiecznej kopii): Wiedeń, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Vind. 324 (wielkość oryginału: 6750 x 340 mm)¹⁷.

Mapa ta eksponuje trzy metropolie świata antycznego, a zarazem stolice patriarchatów późnego Cesarstwa, a mianowicie Rzym, Antiochię i Konstantynopol¹⁸, oraz sześć miast „drugiego stopnia ważności”, czyli Akwileę, Rawennę, Tesalonikę, Nikomedię, Niceę i Ankarę¹⁹. Cechą charakterystyczną winiet rzeczonych trzech metropolii są tronuące postacie. W opinii

map ogólnogeograficznych, Warszawa 1970, ryc. 5 – tutaj między s. 12 a 13 jest kolorowa wklejka (bardzo dobrej jakości), oznaczona jako „ryc. 5”, która zawiera fragment mapy; J. Flis, *Kartografia w zarysie. Podręcznik dla wyższych studiów nauczycielskich*, Warszawa 1973, 176, ryc. 148 (fragment mapy); J.P. i W.J. Magidowicz, *Historia poznania Europy*, tłum. B. Ciszewska, Warszawa 1974, 109 (rys. bez numeru: fragment mapy); L. Casson, *Podróże w starożytnym świecie*, tłum. A. Flasińska – M. Radlińska-Kardaś, wstęp i red. nauk. T. Kotula, Wrocław 1981 – tutaj między s. 128 a 129 została wklejona sekcja fotografii – jej ryc. 14 przedstawia fragment mapy, ukazujący okolice Rzymu; Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, t. 2: *Ilustracje*, s. 3, ryc. 1 (fragment mapy, przedstawiający Rzym i część Italii); Weber, *Tabula Peutingeriana*, passim (jest tu kilkanaście czarno-białych fragmentów tej mapy, których jakość jest bardzo słaba); Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 30, ryc. 13 (fragment mapy); B. Horodyski, *Kształt i wielkość Ziemi*, w: *Wprowadzenie do kartografii i topografii*, red. nauk. J. Paclawski, Wrocław 2006, 35, ryc. 2.6 (fragment mapy); Jutrzenka-Supryn, *Materiały i techniki wykonywania map*, s. 82 (ryc. bez numeru: fragment mapy); L. Zerbin, *Starożytne miasto rzymskie. Historia i życie codzienne*, tłum. A. Brzózka, Tajemnice i Zagadki Przeszłości, Warszawa 2008, 47 i 48 (dwie ryc. bez numerów: fragmenty mapy); A. Mućko – T. Opach, *Schematy komunikacji miejskiej – spojrzenie kartografa*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 41 (2009) nr 4, 346, ryc. 2 (fragment mapy); J.A. Wendt, *Skarby kartografii*, red. nauk. L. Szaniawska, Warszawa 2013, 38-39.

¹⁷ Źródło rycin: http://www.fh-ausgburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost03/Tabula/tab_intr.html [dostęp: 23.04.2014]; por. K. Miller, *Tabula Peutingeriana*, Neudruck der letzten von K. Miller bearbeiteten Auflage, Stuttgart 1962.

¹⁸ Por. H.F. Tozer, *A History of Ancient Geography*, Cambridge 2014 [reprint: 1897], 311.

¹⁹ Por. K. Miller, *Die Peutingerische Tafel oder Weltkarte des Castorius*, Stuttgart 1916, 2; D. Drakoulis, *The study of late antique cartography through web based sources*, „e-Perimtron” 2 (2007) nr 3, 171 [za: www.e-perimtron.org (dostęp: 01.08.2011)]; L. Grig, *Competing Capitals, Competing Representations: Late Antique Cityscapes in Words and Pictures*, w: *Two Romes. Rome and Constantinople in Late Antiquity*, ed. L. Grig – G. Kelly, Oxford Studies in Late Antiquity, Oxford 2012, 50. Zob. M. Meyer, *Die Personifikationen der Stadt Antiocheia: ein neues Bild für eine neue Gottheit*, Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts. Ergänzungsheft 33, Berlin 2006, 250. Warto w tym kontekście zapoznać się z uwagami Macieja Salamona na temat rezydencji cesarskich w okresie późnego antyku: M. Salamon, *Rozwój idei Rzymu-Konstantynopola od IV do*

Josefa Strzygowskiego (7 III 1862 - 2 I 1941) personifikacją Rzymu jest tu bogini Roma (*Dea Roma*), natomiast Tyche, uznawana m.in. za opiekunkę miast, symbolizuje Konstantynopol²⁰. Nieco inną linię rozumowania zasugerował Henry Fanshawe Tozer (10 V 1829 - 2 VI 1916), zdaniem którego w przypadku Rzymu i Antiochii personifikacje tych miast noszą korony („these are crowned”), natomiast personifikacja Konstantynopola ma głowę zwieńczoną hełmem z pióropuszem („the figure of Constantinople wears a plumed helmet”²¹). Swoistą syntezą tych dwóch opinii jest intuicja Annalina i Mario Attilio Levi (12 VI 1902 - 28 I 1998). Małżeństwo włoskich badaczy, wychodząc od wspomnianej idei wizerunku Tyche-opiekunki miast, zasugerowało w roku 1967, że owa Tyche z winiety Rzymu i Konstantynopola przypomina o wiele bardziej wizerunki średniowiecznych cesarzy niż pełną kobiecości antyczną boginię²². Mimo to jednak dla wielu badaczy współczesnych, posługujących się swoistym skrótem myślowym, nadal personifikacjami Rzymu, Antiochii i Konstantynopola są antyczne wizerunki bogini Tyche, opiekunki miast²³. Natomiast K. Zalewska-Lorkiewicz, idąc za sugestiami A. i M.A. Levi, stwierdza: „Rzym został wyróżniony formą kręgu z wyobrażeniem tronującego cesarza pośrodku (korona na głowie władcy wskazuje, że kopista w tym właśnie szczególnie nie był specjalnie wierny oryginałowi), [...] Podobnie nadrzędna

pierwszej połowy VI wieku, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 80, Katowice 1975, 12-13.

²⁰ Por. J. Strzygowski, *Die Tyche von Konstantinopel*, w: *Analecta Graeciana. Festschrift zur 42. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Wien 1893 von Professoren der K.K. Karl-Franzens-Universität Graz*, Graz 1893, 152.

²¹ Tozer, *A History of Ancient Geography*, s. 311. Niektórzy autorzy widzą to zupełnie inaczej, por. Grig, *Competing Capitals*, s. 50: „Rome, [...], she wear a crown. Constantinople and Antioch are both wearing helmets [...]”.

²² Por. A. i M.A. Levi, *Itineraria picta: contributi allo studio della Tabula Peutingeriana*, Studi e Materiali del Museo dell'Impero Romano 7, Roma 1967, 156. Teza ta powraca dziś w różnych opracowaniach, zob. P. Gautier Dalché, *La trasmissione medievale e rinascimentale della Tabula Peutingeriana*, w: *Tabula Peutingeriana. Le antiche vie del mondo*, a cura di F. Prontera, Firenze 2003, 45-46; E. Albu, *Viewing Rome from the Roman Empires*, w: *Rome Re-Imagined: Twelfth-Century Jews, Christians and Muslims Encounter the Eternal City*, ed. L.I. Hamilton – S. Riccioni, Medieval Encounters 17/4-5, Leiden 2011, 509 [97]; też, *The Medieval Peutinger Map. Imperial Roman Revival in a German Empire*, Cambridge 2014, 95-102 (= rozdz. 6/1: *Imperial Tychai and the Three Personified Cities*). Zob. K. Longo, *Le Tychai di Roma e Costantinopoli e l'allegoria del potere imperial tardoantico*, w: *L'immaginario del potere: studio di iconografia monetale*, a cura di R. Pera, Serta Antiqua et Mediaevalia 8, Roma 2005, 231-244.

²³ Por. F. Baratte, *La plaque de ceinture du Coudray: innovation et tradition dans les arts mineurs du Bas-Empire*, „Monument et Mémoires de la Fondation Eugène Piet” 62 (1979) 61; J.Ch. Balty, *Les villes de l'Occident Romain*, „Annals de l'Institut d'Etudis Gironins” 36 (1997) 45; C. Bertelli, *Visual Images of the Towns in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, w: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ed. G.P. Brogiolo – B. Ward-Perkins, The Transformation of the Roman World 4, Leiden 1999, 130; Drakoulis, *The study of late antique cartography*, s. 166. Zob. B. Poulsen, *City Personifications in Late Antiquity*, w: *Using Images in Late Antiquity*, ed. S. Birk – T.M. Kristensen – B. Poulsen, Oxford 2014, 209-226 [non vidi].

wśród innych miast rola Konstantynopola oraz Antiochii została podkreślona wizerunkami władców zasiadających na tronach²⁴.

Winieta Rzymu, przez którą przepływa Tybr, została dodatkowo otoczona podwójnym, podkreślającym jej szczególną pozycję, okręgiem²⁵, przywodzącym na myśl nimb, z którego na kształt promieni wychodzi 12 dróg. Odwracając perspektywę można by powiedzieć, że winieta ta ilustruje znaną tezę, iż „wszystkie drogi prowadzą do Rzymu” (łac. *Omnes/Multae viae (ad) Romam ferunt/ducunt*)²⁶. Ponadto ukoronowana personifikacja Rzymu trzyma w ręku globus – klasyczny symbol panowania nad światem, co Beat Wolf, przywołując dawną sugestię J. Strzygowskiego, tłumaczy w sposób następujący: pierwotny piktogram Rzymu przedstawiał wizerunek bogini Romy (*Dea Roma*), który zaopatrzony w takie symbole jak włócznia, tarcza i hełm stał się symbolem Miasta i jego panowania nad światem. Jednak w późniejszym okresie na ten symbol rzymskiej wszechwładzy nałożyła się postać biblijnego króla Dawida, a następnie postać ta została połączona z osobą cesarza rzymskiego narodu niemieckiego (echo tezy H.F. Tozera oraz A. i M.A. Levi), którego atrybutami było berło, korona i globus. Ową swoistą *translatio* przedstawiać ma właśnie, zdaniem B. Wolfa, XIII-wieczna kopia *Tabula Peutingeriana*. *Dea Roma* utraciła w trakcie tej transformacji swoje kobiece kształty oraz atrybuty (z wyjątkiem tarczy) i w ten sposób winieta ta stała się wyobrażeniem średniowiecznego władcy świata²⁷. Autor ten wspiera swą tezę dodatkowym argumentem ikonograficznym, podkreślając mianowicie duże podobieństwo między omawianą tu winietą Rzymu, a miniaturą z wizerunkiem cesarza Augusta (63 prz. Chr. - 14 po Chr, cesarz od 16 I 27 prz. Chr.) znajdującą się w *Liber Floridus*, napisanym pomiędzy rokiem 1090 a 1120 przez Lamberta z St. Omer (XI/XII w.)²⁸. Powyższe wywody B. Wolfa brzmią przekonująco. Wypada zatem zgodzić się z jego hipotezą, która nawiązuje do tezy J. Strzygowskiego z roku 1893²⁹ przypomnianej (m.in.) w roku 1995 przez Gudrun Bühl³⁰ i w roku

²⁴ Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, s. 23.

²⁵ Por. I. Baumgärtner, *Die Wahrnehmung Jerusalems auf mittelalterlichen Weltkarten*, w: *Jerusalem im Hoch- und Spätmittelalter. Konflikte und Konfliktbewältigung – Vorstellungen und Vergegenwärtigung*, hrsg. D. Bauer – K. Herbers – N. Jaspert, Campus historische Studien 29, Frankfurt am Main, 2001, 277, nota 10 i 11.

²⁶ W powyższym kontekście zwrot ten jest anachronizmem, ponieważ jest on uproszczoną i funkcjonującą w powszechnym obiegu wersją frazy, która brzmi: „Mille viae ducunt homines per saecula Romam, / Qui Dominum toto quaerere corde volunt”. Jej autorem był Alanus de Insulis (ok. 1120 - ok. 1202; *Liber Parabolarum*, PL 210, 591A).

²⁷ Por. B. Wolf, *Jerusalem und Rom: Mitte, Nabel – Zentrum, Haupt. Die Metaphern „Umbilicus mundi” und „Caput mundi” in den Weltbildern der Antike und des Abendlands bis in die Zeit der Ebstorfer Weltkarte*, Bern – Berlin 2010, 160.

²⁸ Por. tamże, s. 160, nota 265. Źródło oryginału: Gandawa, Universiteitsbibliotheek, Ms. 92, fol. 138^v.

²⁹ Por. nota 20.

³⁰ Por. G. Bühl, *Constantinopolis und Roma. Stadtpersonifikationen der Spätantike*, Akanthus crescens 3, Zürich 1995, 130-131.

2001 przez Anna-Dorothee von den Brincken³¹, że pierwowzorem personifikacji Rzymu była *Dea Roma*, przerobiona przez kopistę na średniowiecznego cesarza Zachodu.

Z kolei winieta Konstantynopola³² przedstawia najprawdopodobniej postać żeńską, a ściślej przywołaną swego czasu przez J. Strzygowskiego Tyche. Odnosnie jej nakrycia głowy opinie badaczy nie są do końca zgodne. H.F. Tozer sądził, że „the figure of Constantinople wears a plumed helmet”³³. Podobną opinię wyraziła swego czasu Jocelyn M.C. Toynbee (3 III 1897 - 31 XII 1985): „On her head is a helmet with a double crest”³⁴. Tymczasem Albrecht Berger i Jonathan Bardill są zdania, że „Constantinople was represented by an enthroned Tyche, whose laurel wreath had been reduced to two hornlike objects”³⁵. Nie ma natomiast większej różnic zdań w kwestii porfirowej kolumny stojącej po lewej stronie personifikacji miasta. Jest ona bowiem prawie powszechnie uważana za porfirową kolumnę zwieńczoną nagim posągim Konstancyjny I Wielkiego (ok. 272-337)³⁶. W tym kontekście tylko Hermann Thiersch (12 I 1874 - 5 VI 1939) prezentował diametralnie różną opinię sugerując, że kolumna ta przypomina swym kształtem latarnię morską³⁷. Echa jego tezy pobrzmiwają do dziś w niektórych analizach³⁸.

Winieta Antiochii natomiast przedstawiała prawdopodobnie (przynajmniej w antycznym oryginale mapy) również tronującą Tyche-opiekunkę

³¹ Por. A.-D. von den Brincken, *Roma nella cartografia medievale (secoli IX-XIII)*, w: *Roma antica nel Medioevo. Mito, rappresentazioni, sopravvivenza nella 'Respublica Christiana' dei secoli IX-XIII*, Atti della Quattordicesima Settimana Internazionale di Studio, Mendola, 24-28 agosto 1998, Milano 2001, 221 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 229, hrsg. Th. Szabó, Göttingen 2008, 603).

³² Winieta Konstantynopola z tej mapy jest dość często reprodukowana w literaturze przedmiotu, por. H. Thiersch, *Pharos. Antike Islam und Occident. Ein Beitrag zur Architekturgeschichte*, Leipzig und Berlin 1909, 25, ryc. 35; A. Berger – J. Bardill, *The Representations of Constantinople in Hartmann Schedel's World Chronicle, and Related Pictures*, „Byzantine and Modern Greek Studies” 22 (1998) 37, ryc. 12; C. Barsanti, *Costantinopoli e l'Egeo nei primi decenni del XV secolo: la testimonianza di Cristoforo Buondelmonti*, „Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte” 56 (III ser., 24) (2001) 172, ryc. 49; Drakoulis, *The study of late antique cartography*, s. 165, ryc. 3; tamże, s. 166, ryc. 5 [za: www.e-perimetron.org (dostęp: 01.08.2011)].

³³ Por. nota 21.

³⁴ J.M.C. Toynbee, *Roma and Constantinopolis in Late-Antique Art from 312 to 365*, JRS 37 (1947) 144.

³⁵ Por. Berger – Bardill, *The Representations of Constantinople*, s. 24.

³⁶ Por. Toynbee, *Roma and Constantinopolis*, s. 143; Th. Thomov, *New Information about Cristoforo Buondelmonti's Drawings of Constantinople*, „Byzantium” 66 (1996) 431; Meyer, *Die Personifikationen der Stadt Antiocheia*, s. 251; S. Bralewski, *The Porphyry Column in Constantinople and the Relics of the True Cross*, „Studia Ceranea” 1 (2011) 87.

³⁷ Por. Thiersch, *Pharos*, s. 25: „Leuchtturm von Konstantinopel”.

³⁸ Por. Levi, *Itineraria picta*, s. 86; O.S. Carli, *Le „vignette” della Tabula Peutingeriana. Problemi di interpretazione iconologica e proposte di lettura*, „La Rivista di Engramma (online)” 106 maggio 2013 [www.engramma.it/eOS2/index.php (dostęp: 02.11.2014)].

miasta. Jednak w aktualnej wersji tej winiety głowę owej personifikacji Antiochii wieńczy „a regular medieval crown, most probably representing a helmet with a triple crest in the original”³⁹. Ponadto głowę tronujszącej bogini otacza okrągły nimb⁴⁰, czego nie posiada zarówno personifikacja Rzymu, jak i Konstantynopola. Tyche antiocheńska trzyma w prawej ręce lancę, podobnie jak Tyche Konstantynopola, natomiast jej lewa ręka spoczywa na głowie nagiej postaci męskiej siedzącej u jej stóp, która symbolizuje rzekę Orontes. Nieopodal miasta w gaju nad tymże Orontesem stoi świątynia Apollina w Dafne, skąd bierze początek akwedukt, doprowadzający wodę do miasta⁴¹. Ponieważ zaś w latach 1098-1268 Antiochia była stolicą chrześcijańskiego księstwa, stąd nie dziwi wyeksponowanie tej antycznej metropolii przez XIII-wiecznego kopistę, który w tym przypadku nie musiał zmieniać nic lub tylko bardzo niewiele w grafice winiety Antiochii jaką prezentował oryginał mapy.

Jerozolima natomiast została przedstawiona, zgodnie z antycznym stanem faktycznym, jako podrzędna *Aelia Capitolina*⁴², do której to nazwy dodano zapewne znacznie później czerwonym tuszem biblijny toponim: *Mons Oliveti*⁴³. W ten sposób średniowieczny kopista nawiązał do ewangelicznej tradycji związanej z Górą Oliwną, gdzie Jezus miał wygłosić mowę o zburzeniu Jerozolimy, końcu świata i swym powtórny przyjsciu (por. Mt 24, 3-44; Mk 13, 3-37) i która uchodzi za miejsce Jego wniebowstąpienia (por. Łk 24, 50-51). U podnóża Góry Oliwnej, w Getsemani (por. J 18, 1), przebywał zaś

³⁹ Toynbee, *Roma and Constantinopolis*, s. 144.

⁴⁰ Por. tamże, nota 77: „The curious headgear affected by the nimbate Antiochia may be the medieval corruption of a turreted crown”.

⁴¹ Por. tamże, s. 143-144; H. Leylek, *La vignetta di Antiochia e la datazione della Tabula Peutingeriana*, „Journal of the Ancient Topography” 3 (1993) 203-206. Zob. Meyer, *Die Personifikationen der Stadt Antiocheia*, s. 251. W przypadku dociekań nad Tyche antiocheńską tej mapy bardzo pomocne są następujące monografie: T. Dohrn, *Die Tyche von Antiochia*, Berlin 1960; A. Effenberger, *Studien zur Tyche von Antiochia*, Halle 1968; E. Christof, *Das Glück der Stadt: die Tyche von Antiochia und andere Stadttychen*, Europäische Hochschulschriften 38/74, Frankfurt am Main 2001.

⁴² Tekst legendy: *Antea dicta Herusalem nunc Helya Capitolina. Mons Oliveti*. Tekst ten był wielokrotnie analizowany, por. Tozer, *A History of Ancient Geography*, s. 311; R. Röhricht, *Marino Sanudo sen. als Kartograph Palästinas*, „Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins” 21 (1898) 85; Miller, *Die Peutingerische Tafel oder Weltkarte des Castorius*, s. 2; Weber, *Tabula Peutingeriana*, s. 15, ryc. 11; E. Albu, *Imperial Geography and the Medieval Peutinger Map*, „Imago Mundi” 57 (2005) nr 2, 140, ryc. 1; A.-D. von den Brincken, *Jerusalem on medieval mappaemundi: A site both historical and eschatological*, w: *The Hereford World Map. Medieval World Maps and their Context*, ed. P.D.A. Harvey, London 2006, 365 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 693). Zob. Drakoulis, *The study of late antique cartography*, s. 169.

⁴³ Por. Tozer, *A History of Ancient Geography*, s. 311; Miller, *Die Peutingerische Tafel oder Weltkarte des Castorius*, s. 2; G.W. Bowersock, *Roman Arabia*, Cambridge (Mass.) 1994³, 168; R.J.A. Talbert, *Rome's World. The Peutinger Map Reconsidered*, Cambridge 2010, 106; M. Rathmann, *Neue Perspektiven zur Tabula Peutingeriana*, „Geographia Antiqua” 20-21 (2011-2012) 100.

Jezus tuż przed swym pojmaniem i męką (por. Mt 26, 36-56; Mk 14, 26-52; Łk 22, 39-53; J 18, 1-11). Prawdopodobnie wprowadzenie tego toponimu do treści winiety Jerozolimy nie było przypadkowe, tym bardziej że posiada go również winieta Jerozolimy z tzw. mapy św. Hieronima Nowego Testamentu⁴⁴. Nadano bowiem w ten sposób schematowi Jerozolimy cechę winiety o charakterze „sakralnym” i skierowano uwagę potencjalnego użytkownika mapy na grunt przekazu ewangelicznego. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na dwa fakty. Po pierwsze, Jerozolima była w latach 1099-1187 i 1229-1244 stolicą katolickiego królestwa. Po drugie, jej winieta posiada bardzo mizerny schemat architektoniczny, zgodny zapewne z antycznym oryginałem, co korespondowało z prowincjonalnym charakterem miasta. Ten stan rzeczy sugeruje, że średniowieczna kopia *Tabula Peutingeriana* powstała bądź między rokiem 1187 a 1229, bądź po roku 1244, a kopista starał się wyeksponować teologiczny aspekt tego miejsca, daleki od jego ówczesnej sytuacji geopolitycznej. Czyniąc to szedł za wcześniejszymi od swej kopii kartogramami (por. Tab. 8. 12-16), które eksponowały nie Jerozolimę jako taką, lecz Bazylikę Grobu Świętego, będącą swego rodzaju punktem dojścia tego, co rozpoczęło się na *Mons Oliveti*. Kopista skorzystał zatem niejako z faktu, że dla starożytnych Jerozolimy była mało znaczącym toponimem, oznaczonym tuzinkową winietą, i rysując „swoją” Jerozolimę po roku 1187 (lub 1244) dodał tylko legendę *Mons Oliveti*. Dzięki temu narzucił swego rodzaju ewangeliczną perspektywę rozumienia tego toponimu, odrywając go w ten sposób od kontekstu zdarzeń mu współczesnych.

Natomiast Aleksandria została zredukowana do nie opatrzonej żadnym podpisem latarni morskiej⁴⁵ z płonącym na jej szczycie ogniem. W przypadku XIII-wiecznej kopii mapy jest to schemat bardzo wymowny, ponieważ przemilcza obraz miasta jako takiego. Jest to zapewne kolejny zwrot średniowiecznego rysownika do potencjalnego użytkownika jego kopii. W miejscu

⁴⁴ Por. tab. 3 i nota 57.

⁴⁵ Przerysy latarni aleksandryjskiej z *Tabula Peutingeriana* znajdują się m.in. w: Levi, *Itineraria picta*, s. 211; M.-H. Quet, *Pharus*, „Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité” 96 (1984) 80, ryc. 6. Por. C. Nauerth, *Antike Hafenbilder – das Beispiel Alexandria*, „Studien zur Altägyptischen Kultur” 26 (1998) 191-202; Drakoulis, *The study of late antique cartography*, s. 170: „Lighthouses are found in Alexandria, Egypt, in *Chrissopolis* (Uskudar) and in *Jovisurium* in the entry of *Euxinus Pontus*”. Za podstawowe opracowanie na temat przedstawień ikonograficznych zniszczonej w roku 1477 latarni aleksandryjskiej uchodzi właściwie do dziś wydana w roku 1909 praca H. Thierscha (por. nota 32). Obok niej wymienia się m.in.: J. Marcadé, *Sur quelques représentations nouvelles du Phare d'Alexandrie et sur l'origine alexandrine des paysages portuaires*, „Bulletin de Correspondance Hellénique” 76 (1952) 61-95; A. Bernand, *Alexandrie la Grande*, Paris 1966, 101-111; S. Handler, *Architecture of the Roman Coins of Alexandria*, „American Journal of Archaeology” 75 (1971) nr 1, 57-74; M. Reddé, *La représentation des phares à l'époque romaine*, „Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité” 91 (1979) 845-872. Zagadnieniem aleksandryjskiej latarni morskiej jako takiej w ikonografii zajmowali się w literaturze polskiej: J. Kolendo (por. nota 12) i Z. Kiss (por. nota 14). Por. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, s. 37.

miasta, którego winieta widniała w oryginale mapy, pozostawił „białą plamę” – swego rodzaju graficzną ciszę, która wydaje niemy krzyk. Tylko widoczny z daleka płomień latarni morskiej sugeruje być może nadzieję odzyskania miasta przez chrześcijan.

Z trzech metropolii przedstawionych na *Tabula Peutingeriana* niewątpliwie pozycję najbardziej eksponowaną zajmuje Rzym, natomiast tuż za nim wydaje się plasować Antiochia. Personifikacje tych metropolii posiadają bowiem korony (i nimby), podczas gdy personifikacja Konstantynopola ma na głowie resztki laurowego wieńca, przypominającego w opinii niektórych badaczy... rogi⁴⁶. Wskazuje to na dyskretną, lecz w gruncie rzeczy daleko idącą ingerencję kopisty w treść tych trzech winiet. Kopista odszedł tutaj od oryginału eksponując Rzym i Antiochię, która w latach 1098-1268 była stolicą katolickiego Księstwa Antiochii, i postępując Konstantynopol, uznany przez Zachód po roku 1054 za metropolię schizmatyków. Kwestia ta nabiera głębszego wymiaru, jeśli przyjmie się powyższą sugestię, w myśl której Rzym otacza nie podwójny okrąg a podwójny nimb... świętości. W tym sensie Rzym i Antiochia jawią się jako miasta „święte”, a zatem miasta „wybrane”. Innymi słowy to, co rozpoczęło się na Górze Oliwnej, znalazło dopełnienie w tych dwóch metropoliach. W ten sposób rysownik winiet, wychodząc od pierwotnych winiet mapy, dokonał ich głębokiej, choć bardzo dyskretniej transformacji. Oddał bowiem graficznie ideę prymatu Rzymu wśród stolic patriarchalnych. Nie chodziło mu jednak o prymat honorowy, lecz o prymat wynikający z opartej na wyborze „świętości” tego miejsca. W tym sensie Rzym posiada to, czego nie posiadają inne współczesne kartografowi stolice dawnej Pentarchii. Idąc dalej można by powiedzieć, że Pentarchia jest dla kopisty tej mapy już przebrzmiałą przeszłością. Kopia *Tabula Peutingeriana* głosi triumf papieskiego Rzymu w duchu zachodniej teologii prymatu. Ideę tę wzmacnia dodatkowy retusz, który znajduje się już poza właściwą winietą Rzymu: oto na lewym brzegu Tybru, przy wychodzącej z Wiecznego Miasta *via triumphalis* znajduje się bazylika opatrzona podpisem *Ad sanctum Petrum* (podczas gdy część winiety Konstantynopola to tylko naga postać stojącego na kolumnie Konstantyna I, cesarza-arianina). Fakty te jednak wymykają się zwykłej analizie mapy, ponieważ kopista poza retuszem winiet metropolii świata antycznego i Jerozolimy, które *grosso modo* pokrywały się z winietami Pentarchii, przerysował wiernie winiety pozostałych miast⁴⁷. W konsekwencji kopia mapy zachowała swój pierwotny klimat kartograficzny, choć zmienił się zasadniczo jest klimat ideologiczny.

⁴⁶ Por. nota 35.

⁴⁷ W kwestii studiów systemu winiet z *Tabula Peutingeriana*, por. Levi, *Itineraria picta*, s. 197-201; O.A.W. Dilke, *Itineraries and Geographical Maps in the Early and Late Roman Empires*, w: *The History of Cartography*, t. 1: *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. J.B. Harley – D. Woodward, Chicago – London 1987, 240, ryc. 14.4. Zob. Weber, *Tabula Peutingeriana*, s. 18 i ryc. 14.

W konsekwencji Jerozolima i Aleksandria, utracone już wówczas na rzecz islamu, zostały przez kopistę zmarginalizowane. Jednak o ile w przypadku Jerozolimy nie było to trudne, ponieważ na antycznym oryginale mapy był to niewiele znaczący toponim, o tyle w przypadku Aleksandrii można podejrzewać kolejny dość daleko idący retusz w stosunku do antycznego oryginału⁴⁸, ponieważ trudno uwierzyć, aby starożytny kartograf oznaczył egipską metropolię wyłącznie przy pomocy schematycznie przedstawionej latarni morskiej. Można przypuszczać, że latarni tej towarzyszyła również winieta miasta w formie Tyche, i że winieta ta została przez średniowiecznego kopistę pominięta, ponieważ miasto to miało już wówczas w jego przekonaniu wyłącznie muzułmański charakter, tracąc tym samym ideową łączność zarówno z Cesarstwem Rzymskim i Bizantyńskim, jak i z zachodnioeuropejskim rozumieniem cesarstwa w średniowieczu.

Generalnie można powiedzieć, że kopista stworzył na bazie dawnych winiet zupełnie nowy obraz współczesnych mu metropolii Pentarchii, a w zasadzie sprowadził ideę pięciu stolic patriarchalnych do Monarchii rzymskokatolickiej, który uwzględniał aktualny stan rzeczy. Ta subtelna, choć skądinąd bardzo wyraźna aktualizacja mapy wymyka się – jak już wspomniano wyżej – wielu jej badaczom również i z tego powodu, że nie odczytują oni tej mapy pod kątem obecności na niej winiet pięciu patriarchatów chrześcijańskich, a tylko taka lektura *Tabula Peutingeriana* umożliwia dostrzeżenie istoty koncepcji łączącej owe pozornie jednostkowe i niezwiązane z sobą retusze kopisty w logiczną całość.

*

Z kolei winiety na dwóch tzw. mapach św. Hieronima miały powstać na samym początku V w., natomiast ich zachowane kopie są datowane na wiek XII (Tab. 2 i 3)⁴⁹. Analizując zagadnienie Pentarchii w kartografii średniowiecznej należy mapy te rozpatrywać łącznie, ponieważ ich treść jest na swój sposób komplementarna, a poza tym ich oryginały wyszły prawdopodobnie spod ręki jednego autora lub też zostały sporządzone pod jego kierunkiem. Mapy te, przypisywane św. Hieronimowi (ok. 347-420), zachowały się w jednym rękopisie z XII wieku. Rękopis ten zawiera *Liber de situ et nominibus locorum Hebraicorum*⁵⁰, czyli dość swobodny przekład (z kilkoma dodatkami) *Onomastikonu*⁵¹ Eusebiusza z Cezarei (ok. 260 - ok. 340), którego dokończył Hieronim ok. roku 380. Mapy te znajdują się na końcu tego pisma, czyli

⁴⁸ Por. Grig, *Competing Capitals*, s. 50: „[...] Alexandria's representation seems to have been left incomplete in the coping of the map”.

⁴⁹ W polskiej bibliografii przedmiotu tzw. mapom Hieronima poświęcił nieco miejsca Jerzy Strzelczyk (*Gerwazy z Tilbury*, s. 194).

⁵⁰ Por. Hieronymus, *De situ et nominibus locorum Hebraicorum*, PL 23, 859A-928B. Por. nota 51: łaciński przekład św. Hieronima wraz z greckim oryginałem znajdują się także w GCS 11/1.

⁵¹ Por. Eusebius, *Onomasticon*, ed. E. Klostermann, GCS 11/1, Leipzig 1904.

na obu stronach (*recto/verso*) folium 64⁵². Hieronim już we wstępie do tego dzieła wspomina o *pictura*, którą miał dołączyć do swego *Onomastikonu* sam Euzebiusz⁵³. Zatem oryginały tych mapy mogły powstać już w końcu III lub w 1. poł. IV wieku⁵⁴. Jest możliwe, że średniowieczny kopista poddał je dodatkowym retuszom⁵⁵. W ich hipotetycznym uchwyceniu może pomóc poniższe zestawienie winiet „patriarchalnych”.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 2: Mapa św. Hieronima do Starego Testamentu (oryginał: ok. 400, kopia: XII w.)

Źródło oryginału (= średniowiecznej kopii): Londyn, British Library, Ms. Add. 10049, fol. 64^r (wielkość oryginału: 356 x 230 mm)⁵⁶.

⁵² Por. nota 56 i 57.

⁵³ Por. Hieronymus, *De situ et nominibus locorum Hebraicorum*, Praefatio, GCS 11/1, 3, 6-7 (= L 23, 859A): „picturam ad extremum in hoc opusculo elaboravit”. Por. A.-D. von den Brincken, *Weltbild der lateinischen Universalhistoriker und -kartographen*, w: *Popoli e paesi nella cultura altomedievale, 23-29 aprile 1981*, Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo 29/1, Spoleto 1983, 385, nota 33 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 247, nota 33); też, *Fines Terrae. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten*, Monumenta Germaniae Historica. Schriften 36, Hannover 1992, 26, nota 76.

⁵⁴ Por. Brincken, *Fines Terrae*, s. 26: „Hieronymus kannte vermutlich die Nachzeichnung einer vielleicht von Eusebios entworfenen Karte, die nicht die ganze Welt, sondern nur die Plätze des biblischen Heilsgeschehens anbot; er selbst gestaltete daraus wohl zwei Teilkarten, eine mehr auf das Alte Testament bezogene Orientkarte mit Beimischung des heidnischen Weltbildes hellenistischer Zeit und die streng bibelbezogene Palästina-Ägypten-Karte, vorrangig zum Neuen Testament. Die Karten sind gezeichnete Skizzen, wenig malerisch gestaltet, die Orientkarte zeigt geringe Rots Spuren. Beide nutzen die volle Schreibfläche, die nicht ganz ebenmäßig rechteckig und durch ein Loch beeinträchtigt ist, bis zum äußersten und ohne Rand aus, auch in diesem Punkt von mittelalterlichem Brauch abweichend”.

⁵⁵ Por. też, *Die Ebstorfer Weltkarte im Verhältnis zur spanischen und angelsächsischen Weltkartentradition*, w: *Ein Weltbild vor Columbus. Die Ebstorfer Weltkarte. Interdisziplinäres Colloquium 1988*, hrsg. H. Kugler in Zusammenarbeit mit E. Michael, Acta Humaniora, Weinheim 1991, 141 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 427); też, *Fines Terrae*, s. 26.

⁵⁶ Źródło rycin: *Atlas. The Bulgarian Lands in the European Cartographic Tradition (3rd-19th centuries)*, Sofia 2008, 49, ryc. I.4. Tekst legend mapy: K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft: *Die kleineren Weltkarten*, Stuttgart 1895, 5-13. Fragmenty tekstu legend mapy: L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography. Inventory, Text, Translation, and Commentary*, Terrarum Orbis 4, Turnhout 2006, 134-135. Reprodukcyjne mapy: K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, II. Heft: *Atlas von 16 Lichtdruck-Tafeln*, Stuttgart 1895, [27], ryc. 11; tenże, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, ryc. 1 (na końcu tomu); Brincken, *Fines Terrae*, ryc. 2; J. Wilke *Die Ebstorfer Weltkarte, 2: Tafelband*, Veröffentlichungen des Instituts

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 3: Mapa św. Hieronima do Nowego Testamentu (oryginał: ok. 400, kopia: XII w.)
 Źródło oryginału (= średniowiecznej kopii): Londyn, British Library, Ms. Add. 10049, fol. 64^v
 (wielkość oryginału: 230 x 356 mm)⁵⁷.

Ponieważ obie mapy są mapami chorograficznymi, ukazującymi wyłącznie fragment ekumeny, zatem i liczba przedstawionych na nich winiet metropolii patriarchatów jest ograniczona. Tzw. mapa Hieronima do Starego Testamentu uwzględnia tylko Konstantynopol i Antiochię, przy czym winieta tego pierwszego miasta jest na tej mapie odwrócona „do góry nogami”. Również tzw. mapa Hieronima do Nowego Testamentu zawiera odwróconą winietę metropolii nad Bosforem, obok której przedstawiono jeszcze winietę Jerozolimy⁵⁸ i Aleksandrii⁵⁹. Dodać należy, że wszystkie towarzyszące rzeczonym winietom nazwy miast, są pisane z małej litery.

Porównując owe winiety łatwo stwierdzić wyeksponowanie przez autora kopii Jerozolimy i częściowo Aleksandrii (łącznie z latarnią morską). Winieta tego ostatniego miasta wydaje się szczególnie godna uwagi w kontekście cytowanego wyżej artykułu Z. Kissa⁶⁰. Autor analizuje w nim weduty Aleksandrii na wczesnochrześcijańskich mozaikach palestyńskich i w tym kontekście

für Historische Landesforschung der Universität Göttingen 39, Bielefeld 2001, 42, ryc. 5; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 451, ryc. X.5.1; R. Galichian, *Countries south of the Caucasus in Medieval Maps. Armenia, Georgia and Azerbaijan*, London 2007, 37, ryc. 11; M. Hoogvliet, *Pictura et Scriptura. Texte, images et herméneutique des mappae mundi (XIIIe-XVIe siècles)*, Terrarum Orbis 7, Turnhout 2007, 359, ryc. 6; Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ryc. 1.

⁵⁷ Źródło rycin: Brincken, *Fines Terrae*, ryc. 3. Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkaren*, III. Heft, s. 13-19. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 136. Reprodukcyjne mapy: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkaren*, II. Heft, [s. 29], ryc. 12; tenże, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkaren*, III. Heft, s. 14; Baumgärtner, *Die Wahrnehmung Jerusalems*, s. 278, ryc. 2; Wilke, *Die Ebstorfer Weltkarte, 2: Tafelband*, s. 43, ryc. 6; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 452, ryc. X.5.2; Galichian, *Countries south of the Caucasus in Medieval Maps*, s. 41, ryc. 12; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 360, ryc. 7; Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ryc. 2.

⁵⁸ Tekst legendy: „Jerusalem. Vallis Josaphat. Mons oliveti. Mons Sion. Turrus David”, por. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkaren*, III. Heft, s. 16. Zob. Baumgärtner, *Die Wahrnehmung Jerusalems*, s. 277-279 i 293.

⁵⁹ Tekst legendy: „Alexandria. Farus altissima”, por. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkaren*, III. Heft, s. 17.

⁶⁰ Por. nota 14.

przywołuje mozaikę z kościoła św. Jana Chrzciciela w Gerazie, datowaną na lata 529-533⁶¹, oraz mozaikę z Sepphoris, datowaną na V wiek⁶². Widnieje na nich schemat Aleksandrii, który w dużym stopniu przypomina ten z mapy św. Hieronima do Nowego Testamentu. Są to weduty egipskiej metropolii z „dostawioną” z prawej strony murów obronnych latarnią morską⁶³. Może to świadczyć m.in. o tym, że winieta Aleksandrii na XII-wiecznej kopii mapy św. Hieronima została powtórzona wiernie za antycznym oryginałem. Może to też świadczyć o tym, że istniał w późnej starożytności pewien konwencjonalny schemat prezentacji Aleksandrii.

Antiochia z kolei została wyraźnie zmarginalizowana, mimo że uznającą zwierzchność religijną Rzymu Księstwo Antiochii – jak już wyżej wspomniano – istniało w latach 1098-1268. Jej winieta przypomina pozbawiony blank pierścień murów obronnych z dwoma bramami. Schematyczność tego rysunku razi wręcz swym deprecjonującym to miasto wydźwiękiem. Może to świadczyć o tym, że kopista siedł w tym przypadku wiernie za niektórymi prostymi, zaledwie naszkicowanymi winietami oryginału, nie poddając ich aktualizującemu retuszowi⁶⁴.

Z winiet Pentarchii tylko winieta Jerozolimy, jako najważniejszego punktu odniesienia dla chrześcijaństwa, jest starannie dopracowana graficznie i posiada rozbudowaną legendę, która wymienia cztery toponimy: 1) Góra Oliwna; 2) Dolina Jozafata (por. Jl 4, 2. 12. 14), którą tradycja żydowska i chrześcijańska utożsamia z Doliną Cedronu, oddzielającą Jerozolimę od Góry Oliwnej (i tak też jest ona usytuowana na winiecie); 3) Góra Syjon; 4) Wieża Dawida (por. Pnp 4, 4)⁶⁵. Podstawową zaś częścią winiety Jerozolimy jest podwójny okrąg, średniowieczny symbol idealnego miasta⁶⁶, z czterema bramami. Trzy z nich otwierają się zgodnie z kierunkami kardynalnymi na północ, wschód i południe. Czwarta zaś brama wychodzi na południowy-wschód w kierunku Góry Syjon. Brak natomiast bramy zachodniej.

Zupełnie inna kwestia to winieta Konstantynopola, która przywodzi na myśl odwróconą koronę. Taka forma winiety sugeruje, że jej autorem może być średniowieczny kopista mapy, który pragnął w ten sposób podkreślić brak jedności tego patriarchatu z Rzymem po roku 1054. Z drugiej strony winieta ta przypomina w pewnym stopniu schematy ze znacznie późniejszych map Ranulfa Higdena (Tab. 28, 28B i 29). Można by ją określić jako schemat donżonu zwieńczony trzema wieżyczkami, który posiada zarówno wejścia, jak i okna.

⁶¹ Por. Kiss, *Aleksandria Egipska*, s. 305.

⁶² Por. tamże, s. 306.

⁶³ Por. tamże, s. 310, ryc. 3; s. 311, ryc. 4.

⁶⁴ Por. Brincken, *Fines Terrae*, s. 26: „[...] die Zeichenweise, etwa wie Form der Gebäudesymbole bei Siedlungen, spricht [...] für ein hohes Alter der Vorlage”.

⁶⁵ W kwestii w/w nazw biblijnych por. F. Rienecker – G. Maier, *Leksykon biblijny*, tłum. D. Irmińska, red. nauk. W. Chrostowski, Prymasowska Seria Biblijna [18], Warszawa 2001.

⁶⁶ Por. Baumgärtner, *Die Wahrnehmung Jerusalems*, s. 277. Zob. W. Müller, *Die heilige Stadt. Roma quadrata, himmlisches Jerusalem und die Mythe vom Weltnabel*, Stuttgart 1961, 54-55.

W tym aspekcie winieta Konstantynopola jest tylko lepiej dopracowanym graficznie powtórzeniem winiety Antiochii.

*

Tzw. watykańska mapa Izydora jest kartogramem, który zachował się w oryginale, mimo że pochodzi z 2. poł. VIII w. (Tab. 4).

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 4: Watykańska mapa Izydora (ok. 775)

Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Vat. Lat. 6018, fol. 64^v-65^r (wielkość oryginału: 290 x 220 mm)⁶⁷.

Jest to, chronologicznie rzecz biorąc, czwarta zachowana mapa zawierająca większość winiet Pentarchii. Chodzi konkretnie o winiety Rzymu, Aleksandrii, Konstantynopola i Jerozolimy. Brakuje tylko winiety Antiochii. Mapa ta jest graficzną ilustracją odpowiednich fragmentów *Etymologii* Izydora z Sewilli (ok. 560-636). Na przedmiotowej mapie zaznaczono w dość specyficzny sposób, a mianowicie zdaniem A.-D. von den Brincken „durch einen [...] achtstrahligen Stern”⁶⁸, sześć wielkich miast świata antycznego: Aleksandrię,

⁶⁷ Źródło rycin: B. Englisch, *Ordo orbis terrae. Die Weltsicht in den Mappae mundi des frühen und hohen Mittelalters*, Orbis Mediaevalis 3, Berlin 2002, 130, ryc. 18. Inne kolorowe reprodukcje mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 447, ryc. X.1. Tekst legendy mapy: F. Glorie, *Mappa mundi e codice Vat. Lat. 6018*, w: *Itineraria et alia geographica*, CCL 175, Turnhout 1965, 457-463 (oraz *Conspectus nominum Mappae Vaticanae*, tamże, s. 464-466). Fragmenty tekstu legendy mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 128. Por. M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500. Catalogue préparé par la Commission des Cartes Anciennes de l'Union Géographique Internationale*, Monumenta Cartographica Vetustioris Aevi 1, Amsterdam 1964, tab. XIX (U) i s. 30 (1, 7). Mapa ta jest względnie często reprodukowana, zob. Brincken, *Fines Terrae*, ryc. 16; też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ryc. 9. Istnieje również ważne dla analiz kartograficznych faksymile tejże mapy, por. G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y asturianos en la cultura de la Edad Media en relación especial con la historia de los conocimientos geográficos*, „Boletín de la Real Academia de la Historia” 134 (1954) 188; J. Williams, *Isidore, Orosius and the Beatus Map*, „Imago Mundi” 49 (1997) 16, ryc. 6; Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 580, ryc. 2.4.1. W literaturze polskiej wspomina o niej J. Strzelczyk (*Gerwazy z Tibury*, s. 221).

⁶⁸ A.-D. von den Brincken, *Mappa mundi und Chronographia. Studien zur imago mundi des abendländischen Mittelalters*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 24 (1968) 141 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 38); też, *Die Ausbildung konventioneller Zeichen und Farbgebungen in der Universalkartographie des Mittelalters*, „Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde” 16 (1970) 345 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 132); też, *Weltbild der lateinischen Universalhistoriker*

Babilon, Jerozolimę, Kartaginę, Konstantynopol i Rzym. Największa z owych bardzo schematycznych winiet należy do Konstantynopola. Nieco mniejsze oznaczają Jerozolimę i Kartaginę. Tym z kolei ustępują wielkością schematy Rzymu i Aleksandrii, przy czym ta ostatnia nie posiada legendy w postaci nazwy miasta, która być może uległa zatarciu. Najmniejsza winieta z omawianej tutaj serii należy do Babilonu⁶⁹. Owych sześć winiet tworzy swoisty jednolity system znaków topograficznych, wymyślonych przez kartografa lub przejętych z nieznanego źródła, którym to systemem oznaczono wielkie metropolie świata antycznego oraz Biblii. Dzięki temu systemowi rysownik był w stanie ukazać hierarchię tych miast. Do osiągnięcia tego celu posłużyła mu nie tylko zróżnicowana wielkość winiet, lecz również stopień ich graficznego dopracowania. W tym aspekcie wyróżnia się bez wątpienia winieta Jerozolimy. Jak słusznie zauważyła Ingrid Baumgärtner, „als einzige dieser Städte ist jedoch Jerusalem kreativ mit einem markanten doppelten Mauerring dekoriert”⁷⁰. Wzmianka o „Mauerring” sugeruje, że I. Baumgärtner postrzega Jerozolimę i pięć innym miast nie tyle jako „einen [...] achtstrahligen Stern”, lecz jako schematy murów silnych twierdz. Ostatecznie mapa ta eksponuje Jerozolimę i Konstantynopol, natomiast w pewnym sensie marginalizuje Rzym i Aleksandrię. Antiochia, jak już wspomniano, nie posiada tutaj swej winiety. Wyeksponowanie Jerozolimy ma swoje wieloaspektowe uzasadnienie teologiczne. Izydor określił ją – kontynuując *implicite* linię Euzebiusza z Cezarei i Hieronima ze Strydonu – mianem *umbilicus regionis totius*⁷¹. W konsekwencji Jerozolima na omawianej mapie nie stanowi centrum ekumeny, lecz centralny punkt regionu, którym jest również wyeksponowana przez kartografa Judea⁷². Czy jednak obraz świata śródziemnomorskiego, w którym największa winieta, choć nie najbardziej eksponowana, należy do Konstantynopola, może pochodzić z początków pontyfikatu Hadriana I (papież: 1 II 772 - 25 XII 795), gdy nad Bosforem doktryną panującą był jeszcze ikonoklazm (chodzi o tzw. pierwszy ikonoklazm: 726-787), któremu kres położył dopiero II Sobór Nicejski (24 IX - 23 X 787)? Wyjaśnieniu tej kwestii, a przynajmniej spojrzeniu na nią pod innym kątem, może dopomóc nie tyle analiza winiet co sam tekst dzieła biskupa Sewilli. Otóż metropolię nad Bosforem charakteryzuje on następująco:

und -kartographen, s. 399 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 256). Tę terminologię przejęła m.in. I. Baumgärtner (*Die Wahrnehmung Jerusalems*, s. 281).

⁶⁹ Por. Baumgärtner, *Die Wahrnehmung Jerusalems*, s. 281. A.-D. von den Brincken [*Mappa mundi und Chronographia*, s. 141 (= *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 38)] słusznie zwróciła uwagę na fakt, że również winieta raju, zlokalizowana na Wschodzie, „wird durch eine achtblättrige Rosette in doppelter Umrandung gekennzeichnet”. Por. też, *Weltbild der lateinischen Universalhistoriker*, s. 399 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 256).

⁷⁰ Baumgärtner, *Die Wahrnehmung Jerusalems*, s. 281-282.

⁷¹ Por. Isidorus, *Etymologiae* XIV 3, 21, PL 82, 499B.

⁷² Por. Brincken, *Weltbild der lateinischen Universalhistoriker*, s. 399 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 256). Zob. Baumgärtner, *Die Wahrnehmung Jerusalems*, s. 281.

„Constantinopolim urbem Thraciae Constantinus ex nomine suo instituit, so-
lam Romae meritis et potentia adaequatam. [...]. Unde et nunc Romani impe-
rii sedes, et totius caput est Orientis, sicut Roma Occidentis”⁷³.

Izydor podkreśla zatem równorzędność obu metropolii. W ten sytuacji należy prawdopodobnie postawić inaczej problem różnicy wielkości winiet Rzymu i Konstantynopola. Problem może się w tym przypadku sprowadzać do kwestii technicznej: kartograf posiadał zbyt mało miejsca na mapie (konkretnie na Półwyspie Apenińskim), aby móc narysować winietę Rzymu równą winiecie Konstantynopola zakładając, że winiety wkomponowywano później w już gotowy schemat mapy jako takiej. Jeśli przyjąć to hipoteczne rozumowanie za słuszne, wówczas punkt ciężkości w analizie winiet należy przesunąć z relacji wielkości winiet Rzymu i Konstantynopola na lepiej dopracowaną graficznie winietę Jerozolimy. To ona jest najważniejszym miastem mapy, jako miejsce narodzin chrześcijaństwa. W ten sposób, mówiąc językiem współczesnym, teologia biblijna dominuje nad teologią polityczną, pokazując źródło jedności ponad podziałami, choć powyższy system winiet nie ma charakteru sakralnego.

*

Kolejną w porządku chronologicznym mapą, na której widnieją jednak zaledwie trzy winiety metropolii Pentarchii jest tzw. berlińska mapa Makrobisza, pochodząca z przełomu X i XI w. (Tab. 5).

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 5: Tzw. berlińska mapa Makrobisza (X/XI w.)

Źródło oryginału: Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Philipps 1833, fol. 39^v (średnica oryginału: 170 mm)⁷⁴

⁷³ Isidorus, *Etymologiae* XV 1, 42, PL 82. 532B. Por. Orosius, *Historiae adversus paganos* VII 28, 27, ed. Zangemeister, CSEL 5, Vindobonae 1882, 504, 12-16 (= PL 31, 1136C - 1137A).

⁷⁴ Źródło rycin: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 423, ryc. VII.3.1. Tekst legend mapy: P. Gautier-Dalché, *Mappemonde dessinée à Fleury*, w: *Autour de Gerbert d'Aurillac le pape de l'an mil. Album de documents commentés*, réunis sous la direction d'O. Gujotjeannin et M. Pouille, Matériaux pour l'Histoire publiés par l'École des Chartes 1, Paris 1996, 3; tenże, *La terre dans le cosmos*, w: *La terre. Connaissance, représentations, mesure au Moyen Âge*, sous la dir. de P. Gautier Dalché, L'Atelier du Médiéviste 13, Turnhout 2013, 198 i 200. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 105-106. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 46 (23, 1). Mapa ta jest bardzo rzadko reprodukowana, zob. P. Gautier-Dalché, *De la glose à contemplation. Place et fonction de la carte dans les manuscrits du haut Moyen Âge*, w: *Testo e immagine nell'Alto Medioevo, 15-21 aprile 1993*, Settimane di Studio

Mapa berlińska należy w klasyfikacji map średniowiecznych świata do grupy określanej mianem *map Makrobiusza* lub *map strefowych*. W ostatnich latach mapom tym najwięcej uwagi poświęciło czterech autorów: Jörg-Geerd Arentzen⁷⁵, Patrick Gautier-Dalché⁷⁶, Leonid S. Chekin⁷⁷ i Alfred Hiatt⁷⁸. W literaturze polskiej zagadnienie to omówił swego czasu krótko Jerzy Strzelczyk⁷⁹. W szerszym kontekście kwestia tzw. *map Makrobiusza* jest związana z problemem klasyfikacji map⁸⁰. Mapy tego typu są kartogramami kolistymi o niewielkiej średnicy. Fakt ten sprawiał, że rysownikowi pozostawało bardzo mało miejsca na zamieszczenie winiet, stąd ogromna większość tychże map jest ich pozbawiona. Z drugiej strony można przypuszczać, że ów brak miejsca sprawiał, iż jeśli kartograf dodawał już do tego typu mapy winiety, to były to winiety miast, które w środowisku powstania mapy uważano za najważniejsze. W tym wypadku chodzi o winiety Rzymu, Aleksandrii i Jerozolimy. Trzeba jednak zaznaczyć, że żadna z tych winiet nie posiada legendy, a ich w znacznym stopniu hipotetyczna identyfikacja opiera się na umiejscowieniu ich na mapie. Obok nich znajdują się tam jeszcze dwie inne anonimowe winiety, lecz ich lokalizacja nie wskazuje na to, aby były to winiety metropolii Pentarchii. Wszystkie winiety są bardzo schematyczne i jedynie domniemana winieta Jerozolimy posiada wyróżnik w postaci krzyża, który można interpretować jako krzyż laskowany, czyli ten sam, który Gotfryd z Bouillon (ok. 1060 - 18 VII 1100) uczynił godłem Królestwa Jerozolimskiego (1099-1291)⁸¹, utworzonego po odzyskaniu Ziemi Świętej przez wojska krzyżow-

del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 41/2, Spoleto 1994, ryc. 12; tenże, *Mappemonde dessinée à Fleury*, s. 2; tenże, *La terre dans le cosmos*, s. 199, ryc. 3. Mapa ta w polskiej literaturze fachowej nie funkcjonuje.

⁷⁵ Por. J.-G. Arentzen, *Imago mundi cartographica. Studien zur Bildlichkeit mittelalterlicher Welt- und Ökumenekarten unter besonderer Berücksichtigung des Zusammenwirkens von Text und Bild*, Münstersche Mittelalter-Schriften 53, München 1984, 67-96.

⁷⁶ Por. Gautier-Dalché, *De la glose à contemplation*, s. 713-722.

⁷⁷ Por. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 95-120.

⁷⁸ Por. A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, „Imago Mundi” 59 (2007) nr 2, 149-176.

⁷⁹ Por. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury*, s. 204-206.

⁸⁰ Zaproponowano kilka klasyfikacji, które zresztą niejako z konieczności mają z sobą bardzo wiele punktów stycznych, por. M.C. Andrews, *The Study and Classification of Medieval Mappae Mundi*, „Archaeologia” 75 (1926) 61-76; R. Uhden, *Zur Herkunft und Systematik der mittelalterlichen Weltkarten*, „Geographische Zeitschrift” 37 (1931) 321-340; Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 3-21; Arentzen, *Imago mundi cartographica*, s. 63-131; D. Woodward, *Reality, Symbolism, Time, and Space in Medieval World Maps*, „Annals of the Association of American Geographers” 75 (1985) nr 4, 510-512; tenże, *Medieval Mappaemundi*, w: *The History of Cartography*, t. 1, s. 294-299. Zob. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury*, s. 203-207 i 222-226; A. Krawiec, *Ciekawość świata w średniowiecznej Polsce. Studium z dziejów geografii kreatywnej*, UAM w Poznaniu. Seria Historia 214, Poznań 2010, 64-82.

⁸¹ Krzyż ten po dodaniu czterech małych krzyży greckich między jego ramiona otrzymał nazwę krzyża jerozolimskiego, por. D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Leksykon, tłum. W. Zakrzewska – P. Pachciarek – R. Turzyński, Warszawa 2001², 15 i pl. I.

ców I krucjaty (1095-1099). W ten sposób rysownik mógł chcieć podkreślić fakt zdobycia miasta przez wojska krzyżowców (15 VII 1099) oraz powstania Królestwa Jerozolimskiego, którego było stolicą (1099-1187). Krzyż ten „wyrasta” niejako z czegoś, co można by interpretować jako Grób Chrystusa, znajdujący się we wnętrzu Bazyliki Grobu Świętego. Wiadomo zaś, że celem krzyżowców I krucjaty nie była Jerozolima jako taka, lecz wyzwolenie Grobu Świętego⁸². Taka interpretacja tej budowli znajduje oparcie w tytule jaki przyjął Gotfryd z Bouillon stając na czele Królestwa Jerozolimskiego: Obróńca Grobu Świętego (łac. *Advocatus Sancti Sepulcri*). Przyjmując tę tezę należy przyjąć także, że winieta Jerozolimy z tzw. berlińskiej mapy Makrobiusza oddaje chrześcijański obraz świata nakreślony w 2. poł. 1099 r. W konsekwencji mapa ta nie powinna być datowana na przełom X i XI w., lecz na sam początek XII w. Schemat ten jest lepiej uchwytany na wielu późniejszych mapach, gdzie winieta Jerozolimy nawiązuje wyraźnie do miejsca, a zarazem niemego świadka śmierci i zmartwychwstania Chrystusa. Przyjmując tę hipotezę można podjąć próbę jej rozszerzenia na winietę Rzymu, interpretując ją jako bazylikę, w której znajdują się dwa grobowce: apostołów Piotra i Pawła (por. Tab. 8, 10 i 18). Natomiast domniemana winieta Aleksandrii wymyka się wszelkim próbom interpretacji. Niejako rutynowo można mówić w tym przypadku o schemacie latarni morskiej (!).

*

Kolejną mapą zawierającą winiety stolic patriarchatów jest tzw. anglo-saska mapa świata znana bardziej jako *Cottoniana*, datowana na 1. poł. XI w. (Tab. 6)⁸³.

⁸² Por. S. Chein, *Jérusalem. Objectif original de la Première Croisade?*, w: *Autour de la première croisade*, Actes du Colloque de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East (Clermont-Ferrand, 22-25 juin 1995) réunis par M. Balard, Byzantina Sorbonensia 14, Paris 1996, 119-126. Artykuł ten zawiera zarówno analizę licznych źródeł, jak i bogatą bibliografię opracowań. Autorka wykazuje, skrzętnie zbierając argumenty przytaczane przez wielu wcześniejszych badaczy, ścisły związek między *peregrinatio ad limina* a ideą I krucjaty.

⁸³ *Cottoniana* nie zajmuje w polskiej literaturze historyczno-geograficznej i historyczno-kartograficznej zbyt wiele miejsca. Krótkie wzmianki o niej znajdują się w niewielu opracowaniach, por. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, s. 13; A.F. Grabski, *Polska w opiniach obcych X-XIII w.*, Warszawa 1964, 85, nota 14; Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury*, s. 204 i 213-214; tenże, *Uwagi o kartografii średniowiecznej*, w: *Problemy nauk pomocniczych historii. Materiały na III Konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii*, Katowice – Wisła, 29-31 V 1974, Uniwersytet Śląski 96, Katowice 1974, 103 (= tenże, *Średniowieczny obraz świata*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wznowienia 18, Poznań 2004, 53); tenże, *Der Prozeß der Aktualisierung Polens und Osteuropas im Verständnis der gelehrten Kreise des 13. Jahrhunderts*, w: *Ein Weltbild vor Columbus*, s. 157 (= tenże, *Proces aktualizacji obrazu Polski i Europy Wschodniej w świadomości XIII-wiecznych kręgów uczonych*, w: tenże, *Średniowieczny obraz świata*, s. 197); W. Iwańczak, *Średniowieczne czy renesansowe – o mapach Giovanniego Leardo*, KHKM 41 (1993) z. 3, 387; R. Knapieński, *Imago mundi. Związek ikonograficznych i literackich modeli świata w wyobraźni średniowiecznej*, w: *Wyobrażenia średniowieczna*, red. T. Michałowska, Warszawa 1996, 39; W. Iwańczak, *Obraz Europy Środkowowschodniej w kartografii średniowiecznej*, w: *Kolory i struk-*

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 6: Anglosaska mapa świata = *Cottoniana* (ok. 1030)

Źródło oryginału: Londyn, British Library, Ms. Cott. Tib. B. V. fol. 56^v
(wielkość oryginału: 210 x 170 mm)⁸⁴.

Cottoniana zawiera cztery bardzo schematyczne winiety metropolii kościelnych: Rzymu, Aleksandrii, Konstantynopola i Jerozolimy. Mają one formę pierścieni murów obronnych wzmocnionych basztami, przy czym Rzym posiada sześć baszt, Jerozolima i Konstantynopol po cztery, a Aleksandria zaledwie trzy⁸⁵. Ten detal architektury można potraktować jako element wprowadzający hierarchię winiet metropolii Pentarchii. W tym sensie wyróżnienie Rzymu należy prawdopodobnie wiązać z lansowaną wówczas już od dawna ideą prymatu jurydycznego nadtybrzańskiej stolicy. Z drugiej strony warto zwrócić uwagę na graficzne podobieństwo powyższych winiet. W sumie jest ich na mapie 19. Dzięki podobieństwu schematów tworzą one swego rodzaju system winiet, podobnie jak jest to widoczne w przypadku *Tabula Peutingeriana* (Tab. 1) i tzw. watykańskiej mapy Izydora (Tab. 4). Z drugiej strony winiety te są „delikatnością kreski” przypominają winiety tzw. berlińskiej mapy Makrobiusza (Tab. 5).

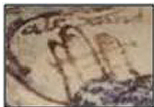

*

turey Średniowiecza, red. W. Falkowski, Warszawa 2004, 190-191; tenże, *Kilka uwag o dawnej mapie jako źródle historycznym*, w: *Z dziejów kartografii*, t. 14, s. 53-54; R. Simiński, *Obraz ziem inflanckich w świetle kartografii i kronikarstwa Europy Zachodniej okresu średniowiecza*, w: *Z dziejów kartografii*, t. 14, s. 108. Reprodukcję tej mapy zamieścił Gerard Labuda (28 XII 1916 - 1 X 2014) w: *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Słowian*, Warszawa 1960, 109.

⁸⁴ Źródło rycin: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 45, ryc. I.2. Inne kolorowe reprodukcje mapy: *The History of Cartography*, t. 1, tab. 22; Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 246, ryc. 37; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 448, ryc. X.2; Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ryc. 16. Tekst legend mapy: E. Cortambert, *Quelques-uns des plus anciens monuments géographiques du Moyen Âge conservés à la Bibliothèque Nationale*, „Bulletin de la Société de Géographie” 6 Ser. 14 (1877) 356-362; Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 31-35. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 131. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 47 (24, 6). Mapa ta jest dość często reprodukowana, szczególnie w wersji czarno-białej w zachodniej literaturze fachowej.

⁸⁵ Por. Brincken, *Die Ausbildung konventioneller Zeichen*, s. 346 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 133): „Die Cottoniana (verwendet) zweitürmige Gebäude oder sechstürmige Rundbauten als Symbol für Stadtmauern”. Niemiecka badaczka ma tu na myśli system winiet widoczny na *Cottonianie* jako całość, a nie poszczególne winiety.

Również tzw. mapa z Ripoll, zwana niekiedy mapą Teodulfa (Tab. 7)⁸⁶, która chronologicznie jest niemal rówieśniczką *Cottonianą*, także posiada cztery winiety stolic Pentarchii: Rzymu, Aleksandrii, Konstantynopola i Jerozolimy.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 7: Mapa z Ripoll zwana też mapą Teodulfa z Orleanu (1055)

Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Reg. Lat. 123, fol. 143^v-144^r (średnica oryginału: 338 mm)⁸⁷.

Winiety tej mapy tworzą pewien, jak to sygnalizowano już wyżej (Tab. 1, 4 i 6), wewnętrzny system. Dla A.-D. von den Brincken „Theodulf (verwendet) Quaderbauten mit drei Türmen”⁸⁸. Najbardziej dopracowane jest przedstawienie Konstantynopola, które można uznać za schemat bazyliki zwieńczonej trzema kopułami. Zwraca uwagę z jednej strony schematyczność winiet mapy, z drugiej zaś delikatna linia jaką zostały rysowane. Owa „delikatność kreski” była zapewne podyktowana niewielką ilością miejsca, jaką dysponował rysownik. Jednak porównując powyższe systemy (Tab. 5-7) można odnieść wrażenie, że wchodzi tu w grę pewna maniera właściwa rysownikom winiet tamtego okresu. Z czterech winiet, mimo pewnego podobieństwa, tylko winieta Konstantynopola – jak już wspomniano – robi wrażenie schematu o charakterze sakralnym.

*

Z tego samego okresu pochodzi tzw. mapa Makrobiusza z Dijon (Tab. 8). Ma ona średnicę bardzo zbliżoną do analizowanej wyżej tzw. berlińskiej mapy Makrobiusza (Tab. 5).

⁸⁶ W literaturze polskie wspomina o niej badające tylko J. Strzelczyk (*Gerwazy z Tilbury*, s. 212-213).

⁸⁷ Źródło rycin: Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 226, ryc. 35. Inne kolorowe reprodukcje mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 478, ryc. XII.1; Galichian, *Countries south of the Caucasus in Medieval Maps*, s. 136-137, ryc. 57; A. Contessa, *A Geography of Learning: The World of the Presumed Map of Theodulphe of Orleans and Its Mid-Eleventh-Century Catalan Author*, „Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae” 18 (2011), ryc. 1 i 2. Tekst legend mapy: A. Vidier, *La mappemonde de Théodulfe et la mappemonde de Ripoll (IXe-XIe siècle)*, „Bulletin de Géographie Historique et Descriptive” 26 (1911) 295-304; P. Gautier Dalché, *Notes sur la „carte de Théodose II” et sur la „mappemonde de Théodulfe d’Orléans”*, „Geographia Antiqua” 3 (1994-1995) 91-108. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 182. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, tab. XVIII (T) i s. 48 (24, 11). Mapa ta jest relatywnie często reprodukowana.

⁸⁸ Brincken, *Die Ausbildung konventioneller Zeichen*, s. 346 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 133).

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 8: Tzw. mapa Makrobiusza z Dijon (przed rokiem 1061)
 Źródło oryginału: Dijon, Bibliothèque municipale, Ms. 448, fol. 76^r
 (średnica oryginału: 168 mm)⁸⁹

Mapa ta zawiera tylko winiety Rzymu, Aleksandrii i Jerozolimy, które swym kształtem w znacznym stopniu przypominają winiety tzw. berlińskiej mapy Makrobiusza i podobnie jak tamte nie posiadają legend. Stąd ich identyfikacja ma charakter hipotetyczny. Drugą analogią jaka zachodzi pomiędzy tymi mapami jest bardzo podobny sposób rysowania winiet. Ponadto w obu analizowanych przypadkach zwraca uwagę wyeksponowanie winiety Jerozolimy z pomocą krzyża laskowanego⁹⁰ oraz umieszczenie we wnętrzu tej winiety trudnego do identyfikacji elementu, który można interpretować, jak w przypadku mapy berlińskiej (Tab. 5), jako schemat Grobu Chrystusa. Przy takim założeniu winieta Jerozolimy byłaby schematycznym przedstawieniem Bazyliki Grobu Świętego, którą niedawno odzyskały wojska krzyżowców. To zaś oznacza, że datowanie tej mapy na okres przed rokiem 1061 jest wątpliwe i należało by, podobnie jak w przypadku tzw. berlińskiej mapy Makrobiusza, za datę jej powstania przyjąć początek XII wieku. W przypadku winiety Rzymu postawienie jakiegokolwiek hipotezy na temat tego, co mają przedstawiać dwa prostokąty (!) wpisane w quasi-kwadrat jest jeszcze trudniejsze, stąd najlepszym rozwiązaniem wydaje się pozostawić tę kwestię otwartą, choć można sugerować, że są to grobowce Piotra i Pawła (por. Tab. 5, 10 i 18). W ten sam sposób należy potraktować kwestię hipotetycznej winiety Aleksandrii, która może być np. zatartym nieco schematem latarni morskiej.

*

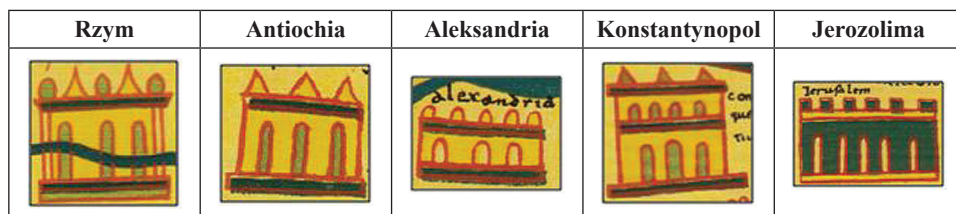
Chronologicznie pierwszą z posiadających winiety metropolii Pentarchii map Beatusa z Liébana jest tzw. mapa Beatusa z Saint-Sever (Tab. 9), datowana na trzecią ćwierć XI wieku. Należy jednak pamiętać o tym, że tzw. mapy Beatusa, których 16 dotrwało do dziś⁹¹, są tylko kopiami. Oryginał bowiem mapy, który wykonał opat benedyktyńskiego klasztoru San Martín de Liébana,

⁸⁹ Źródło rycin: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 424, ryc. VII.3.2. Fragmenty tekstu legend mapy: tamże, s. 106. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 47 (24, 2). Mapa ta jest bardzo rzadko reprodukowana.

⁹⁰ Por. nota 81.

⁹¹ Por. P. Kochanek, *Rozesłanie Apostołów na mapie Beatusa z Burgo de Osma*, w: *Fructus Spiritus est Caritas, Księga jubileuszowa ofiarowana Ks. Prof. F. Drączkowskiemu*, red. M. Wysocki, Lublin 2011, 709-710, nota 24.

Beatus (ok. 730-798), między rokiem 776 a 786, jako ilustrację do fragmentu swego *Komentarza do Apokalipsy* dotyczącego tzw. Rozesłania Apostołów, nie zachował się⁹². W literaturze polskiej tzw. mapom Beatusa, poświęcono niewiele uwagi⁹³. Natomiast mapę Beatusa Saint-Sever polscy badacze reprodukowali stosunkowo często⁹⁴.

Tab. 9: Mapa Beatusa z Saint-Sever (1047-1072)

Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 8878, fol. 45bis^v-45ter^r
(wielkość oryginału: 570 x 370 mm)⁹⁵.

⁹² Por. tamże, s. 707-708.

⁹³ Praktycznie istnieją dwa szersze opracowania na ich temat: Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury*, s. 208-212; Kochanek, *Rozesłanie Apostołów*, s. 703-745 (spec. s. 710-711, nota 26: polska bibliografia na temat map Beatusa).

⁹⁴ Por. J. Loth, *Zarys dziejów rozwoju horyzontu geograficznego na tle historii odkryć*, Kraków 1928, 27; Ö. Olsen, *Podbój Ziemi: dzieje odkryć i podróży od najdawniejszych czasów do ostatnich*, t. 1, tłum. J.B. Rychliński, Nauka i Wiedza. Biblioteka Historyczna, Warszawa 1939, 221; Walczak, *Jak białe plamy znikają z map*, s. 101; S. Leszczycki, *Rozwój myśli geograficznej*, w: *Geografia powszechna*, t. 1: *Ziemia – środowisko naturalne człowieka*, red. A. Malicki – F. Uhoreczak, Warszawa 1962, 29; S. Nowakowski, *Historia rozwoju horyzontu geograficznego*, Warszawa 1965, 76; J. Babicz – W. Walczak, *Zarys historii odkryć geograficznych*, Warszawa 1970², 86, ryc. 29; Grygorenko, *Redakcja i opracowanie map*, s. 14, ryc. 6; Flis, *Kartografia w zarysie*, s. 176, ryc. 149; A.G. Isaczenco, *Rozwój myśli geograficznej*, tłum. M. Dorywański – J. Kolasińska, Warszawa 1975, 103, ryc. 4; L. Wojciechowski, *Historia*, Klasa I, cz. 2: *Średniowiecze*, Liceum ogólnokształcące, profilowane i technikum. Zakres podstawowy, Kielce 2003, 25 (reprodukcja kolorowa); *Encyklopedia szkolna WSiP*, red. A. Czerny – M. Czerny, Warszawa 2006, 346; P. Kochanek, *Konstantynopol in den Weltkarten des Beatus von Liébana*, VoxP 31 (2011) t. 56, 540, ryc. 2 (reprodukcja kolorowa); Wendt, *Skarby kartografii*, s. 50-51 (reprodukcja kolorowa).

⁹⁵ Źródło rycin: K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, I. Heft: *Die Weltkarten des Beatus (776 n. Chr.), Mit Abbildungen im Text und der Karte von St. Sever in den Farben des Originals*, Stuttgart 1895 (mapa Beatusa z Saint-Sever w kolorze znajduje się jako dodatek na końcu tej pracy). Inne kolorowe reprodukcje mapy: *A la découverte de la terre. Dix siècles de cartographie. Trésors du Département des Cartes et Plans*, Paris 1979, IX, ryc. 1; Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 365, ryc. 63; I. Baumgärtner, *Graphische Gestalt und Signifikanz. Europa in den Weltkarten des Beatus von Liébana und Ranulf Higden*, w: *Europa im Weltbild des Mittelalters. Kartographische Konzepte*, hrsg. I. Baumgärtner – H. Kugler, Orbis Mediaevalis 10, Berlin 2008, 98, ryc. 8. Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, I. Heft, s. 41-61; P. Gautier Dalché, *Mappae mundi antérieures au XIIIe siècle dans les manuscrits latins de la Bibliothèque Nationale de France*, „Scriptorium” 52 (1998) 135-139; H. García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos (2ª parte). Nomenclator y conclusiones*, „Miscelánea Medieval Murciana” 19-20 (1995-1996) 100-123. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 177-

Mapa ta posiada komplet winiet stolic Pentarchii. Winiety mapy tworzą pewien system, o czym świadczą chociażby prezentowane wyżej przykłady (Tab. 1, 4, 6 i 7). Kolorem wyróżnia się winieta Jerozolimy, która zdaje się przedstawiać schemat murów miejskich z blankami oraz pięcioma bramami⁹⁶. Rzym to, zdaniem Carlosa Cida, „construcción rectangular con tres puertas, tres salientes redondeados y dos pequeños triangulos en la parte alta, como estilización de una basílica de tres naves con torres, que respondía a la realidad de aquella época”⁹⁷. Podobieństwo do winiety Rzymu wykazują winiety Antiochii i Konstantynopola. Natomiast wizerunek Aleksandrii przypomina Jerozolimę. Sugeruje to, że autor winiet starał się przedstawić faktyczny współczesny mu status tych miast: Jerozolima i Aleksandria były wówczas pod władzą islamu, zaś trzy pozostałe stanowiły wówczas integralną część świata chrześcijańskiego (Antiochia w latach 969-1085, kiedy to należała do Cesarstwa Bizantyńskiego, oraz w latach 1098-1268, jako główne miasto katolickiego księstwa krzyżowców).

*

Następna mapa, która zawiera komplet winiet metropolii Pentarchii, należy również do tzw. map Beatusa. Jest to dość popularna mapa Beatusa z Burgo de Osma (Tab. 10). Jest ona datowana na rok 1086. Na gruncie polskim mapa ta liczbą reprodukcji ustępuje tylko mapie Beatusa z Saint-Sever (Tab. 9)⁹⁸.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 10: Mapa Beatusa z Burgo de Osma (1086)

Źródło oryginału: Burgo de Osma, Archivo de la Catedral, Cod. 1, fol. 34^v-35^r

(wielkość oryginału: 380 x 300 mm)⁹⁹.

178. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 41 (17, 7). Reprodukcji czarno-białych jest bardzo wiele.

⁹⁶ Por. C. Cid, *Santiago el Mayor en el texto y en las miniaturas de los codices del „Beato”*, „Compostellanum” 10 (1965) nr 2, 266.

⁹⁷ Tamże, s. 226.

⁹⁸ Por. B. Olszewicz, *Legends geograficzne średniowiecza*, Biblioteka Geograficzna „Orbis” V/1, Kraków 1927, 65, ryc. 8; Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, t. 2: *Ilustracje*, s. 10, ryc. 13; J. Strzelczyk, „Klucz do poznania nieba”. *Z dziejów myśli racjonalistycznej w średniowieczu*, Gdańsk 2003, 27; F. Pellegrino, *Geografia i imaginacja*, tłum. H. Podgórska – R. Matkowska, Warszawa 2009, 341 (reprodukcja kolorowa); Kochanek, *Rozesłanie Apostołów*, s. 715, ryc. 3; s. 716, ryc. 4 (kolorowy fragment); tenże, *Konstantynopol in den Weltkarten*, s. 540, ryc. 3 (reprodukcja kolorowa).

⁹⁹ Źródło rycin: Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 345, ryc. 61. Inne kolorowe reprodukcje mapy: Baumgärtner, *Graphische Gestalt und Signifikanz*, s. 87, ryc. 2. Tekst legendy mapy: Miller,

Wśród winiet wyróżnia się niewątpliwie wizerunek Rzymu. Przedstawia „główki” św. Piotra i św. Pawła oddzielone Tybrem, przy czym ta pierwsza, dla podkreślenia godności św. Piotra, została umieszczona, zdaniem jednych badaczy, w schematycznym wnętrzu bazyliki¹⁰⁰, zdaniem innych w swego rodzaju zamku¹⁰¹. Winieta Antiochii przypomina schemat Rzymu¹⁰², lecz bramy tej budowli są otwarte i puste¹⁰³. Aleksandria z kolei to prosty schemat ufortyfikowanego miasta, a jedynym znakiem rozpoznawczym dawnej metropolii Pentarchii jest latarnia morska¹⁰⁴. Winieta Konstantynopola przypomina warowną, lecz otwartą na oścież bramę miejską, ozdobioną czterema krzyżami św. Andrzeja (tzw. *crux decussata*), ponieważ w tamtejszej Bazylice Apostołów spoczywało ciało tego Apostoła¹⁰⁵. Motywem otwartej bramy winieta ta nawiązuje do schematu Antiochii, lecz blankami murów bardziej przypomina wizerunek Aleksandrii. Z kolei winieta Jerozolimy ma bardzo wiele wspólnego z winietą Rzymu. Przedstawia bowiem również „główkę” apostolską, w dokładniej głowę Jakuba (Młodszeo). W ten sposób winiety Rzymu i Jerozolimy zostały jednoznacznie wyróżnione, ze wskazaniem na pierwszeństwo nadtybrzańskiej metropolii. Patrząc na wizerunek Rzymu na tej mapie można by się pokusić o hipotetyczne wyjaśnienie winiet Rzymu z dwóch przedstawionych już wyżej map, z tzw. berlińskiej mapy Makrobisza (Tab. 5) oraz z tzw. mapy Makrobisza z Dijon (Tab. 8). Otóż jest możliwe, że owe dwa prostokąty wpisane w schemat winiety to symboliczne grobowce Apostołów Piotra i Pawła. Hipotezę tę wzmacnia chronologiczna bliskość powstania tych winiet.

*

Do tzw. map Makrobisza (Tab. 5 i 8) należy też schemat świata z Fryzyngi (Tab. 11), datowany również na wiek XI.

Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten, I. Heft, s. 34-36; García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 100-123. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 41 (17, 8). Istnieją liczne reprodukcje czarno-białe tej mapy.

¹⁰⁰ Por. Cid, *Santiago el Mayor*, s. 264: „un enorme templo”; S. Moralejo, *Las Islas del Sol. Sobre el mapamundi del Beato del Burgo de Osma (1086)*, w: *A Imagem do mundo na Idade Média*, Actas do Colóquio Internacional organizadas por Helder Codinho, com a colaboração de A.P. Morais e J.A. Frazão, Lisboa 1992, 48: „basilica martirial”; tenże, *El mundo y el tiempo en el mapa del Beato de Osma*, w: *Patrimonio artístico de Galicia y otros estudios. Homenaje al prof. dr. S. Moralejo Álvarez*, dir. coord. Á.M. Franco Mata, t. 2, Santiado de Compostela 2004, 244: „basilica martirial”; J. Carracedo Fraga, *Las „sortes Apostolorum” en los „Comentarios al Apocalipsis” de Beato de Liébana y el mapamundi del ‘Beato’ de Burgo de Osma*, „Euphrosyne” NS 38 (2010) 188: „basilica de culto”.

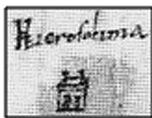
¹⁰¹ Por. H. García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos. Origen y características principales*, „Miscelánea Medieval Murciana” 18 (1994) 72: „castillo”.

¹⁰² Por. Baumgärtner, *Die Wahrnehmung Jerusalems*, s. 286: „[...] Antiochia und Tyrus als wehrhaftes Kirchengebäude bzw. befestigter Turm ausgearbeitet sind”.

¹⁰³ Por. Kochanek, *Rozesłanie Apostołów*, s. 724.

¹⁰⁴ Por. tamże, s. 730.

¹⁰⁵ Por. tamże, s. 728.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 11: Tzw. mapa Makrobiusza z Fryzyngi (XI w.)

Źródło oryginału: Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, CLM 6362, fol. 74^r
(średnica oryginału: 149 mm)¹⁰⁶

Mapa ta mieści w sobie tylko dwie winiety: Rzymu i Jerozolimy. Ze względu na małe rozmiary tego kartogramu obie winiety, mające formę budowli, są bardzo małe, a tym samym trudne do interpretacji. Budowla rzymska jest większa i posiada jedną bramę. Natomiast budowla jerozolimska, choć mniejsza, została zaopatrzona w dwie bramy. Warto też zauważyć, że winieta Jerozolimy nie jest tutaj zwieńczona krzyżem laskowanym, ani też budowla ta nie daje się interpretować jako Bazylika Grobu Pańskiego, jak to miało miejsce w przypadku tzw. berlińskiej mapy Makrobiusza (Tab. 5) oraz tzw. mapy Makrobiusza z Dijon (Tab. 8). W konsekwencji można uznać, że mapa ta przedstawia zachodni sposób widzenia Jerozolimy sprzed I wyprawy krzyżowej i jej datacja (XI w.), choć określa bardzo szerokie ramy czasowe, jest prawidłowa. Z drugiej strony jest to dodatkowy argument przeciw dotychczas przyjmowanej datacji dwóch wspomnianych wcześniej map typu makrobiańskiego (Tab. 5 i 8).

*

Następna mapa, zaklasyfikowana do tzw. map Sallustiusza¹⁰⁷, pochodzi z przełomu XI i XII w., i znajduje się w Bibliotece Watykańskiej (Tab. 12). Jest to kartogram reprodukowany bardzo rzadko¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Źródło rycin: Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ryc. 11. Inne czarno-białe reprodukcje mapy: Arentzen, *Imago mundi cartographica*, ryc. 3; A.-D. von den Brincken, *Romazentrische Weltkarte um die erste Jahrtausendwende*, w: *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin*, hrsg. A. von Euv – P. Schreiner, 1. Bd., Köln 1991, 402, ryc. 1; taż, *Fines Terrae*, ryc. 5; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 449, ryc. X.3; Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 161, ryc. 8; E. Edson – E. Savage-Smith – A.-D. von den Brincken, *Der mittelalterliche Kosmos. Karten der christlichen und islamischen Welt*, aus dem Englischen von Th. Ganschow, Darmstadt 2011², 60, ryc. 43. Tekst legend mapy: Brincken, *Romazentrische Weltkarte*, s. 405; Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 173-175 (Appendix 2: *Nomenclature on the Maps in Macrobius' Commentary before 1200*). Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 132. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 43 (20, 6).

¹⁰⁷ Por. nota 80.

¹⁰⁸ Por. nota 109.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 12: Tzw. mapa Sallustiusza z Watykanu (XI/XII w.)

Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. Lat. 571, fol. 71^v
(średnica oryginału: 176 mm)¹⁰⁹

Jeśli chodzi o winiety stolic Pentarchii, to na tzw. mapie Sallustiusza z Watykanu widnieją dwie: Rzymu i Jerozolimy. Schemat Rzymu jest trudny do zinterpretowania¹¹⁰. Natomiast posiadająca podwójną legendę winieta Jerozolimy¹¹¹, przedstawia niewątpliwie budowlę sakralną, zwieńczoną krzyżem greckim, który zakończeniami ramion przypomina krzyż laskowany¹¹², a zatem byłby to ten sam motyw, który występuje na dwóch analizowanych wyżej tzw. mapach Makrobiusza (Tab. 5 i 8). Analogicznie też, jak w przypadku tych map, można interpretować tę budowlę, będącą centralnym elementem mapy, jako schematyczne przedstawienie Bazyliki Grobu Chrystusa. W konsekwencji należało przyjąć, że mapa ta powstała najwcześniej na samym początku XII w., zaś rysownik, umieszczając winietę Jerozolimy w centrum swego kartogramu, pragnął jednoznacznie podkreślić nową sytuację geopolityczną ówczesnego świata.

*

Na ten sam okres przełomu XI i XII w. jest datowana również tzw. mapa Sallustiusza z Lipska (Tab. 13). Podobnie też jak poprzednia, ma – mimo że w sumie zawiera 9 dużych i stosunkowo dobrze dopracowanych graficznie winiet – tylko dwie winiety stolic Pentarchii: Rzymu i Jerozolimy.

¹⁰⁹ Źródło rycin: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 351, ryc. II.5. Inne czarno-białe reprodukcje mapy: Gautier-Dalché, *De la glose à contemplation*, ryc. 14. Tekst legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 44. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 38 (12, 15).

¹¹⁰ Winieta Rzymu jest opatrzona podpisem *Roma*. „In the same vignette a different hand added *civ[itas]* [...]” (Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 44, nota 4).

¹¹¹ Winieta ta posiada podwójną legendę: *Gerosolima. Solima*. L.S. Chekin (*Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 44, nota 3) interpretuje to w sposób następujący: „This is an obvious repetition of the previous legend. Both are inscribe in the same vignette of the city of Jerusalem”.

¹¹² Por. nota 81.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 13: Tzw. mapa Sallustiusza z Lipska (XI/XII w.)

Źródło oryginału: Lipsk, Universitätsbibliothek, Cod. Rep. 1, fol. 184^v
(średnica oryginału: 240 mm)¹¹³

Spośród nich winieta Jerozolimy, nie stanowiąca centralnego punktu mapy, jest największa i „najbogatsza”, dystansując pod tym względem wyraźnie winietę Rzymu. Podobnie jak w przypadku trzech poprzednich map (Tab. 5, 8 i 12) można wnosić, że krzyże wieńczące budowle winiet Rzymu i Jerozolimy to tzw. krzyże laskowane, charakterystyczne dla okresu wypraw krzyżowych. O szczególnym miejscu Jerozolimy mówi też liczba owych krzyży: aż trzy górują na trzech strzelistych wieżach, przy czym wysokość owych wież nie jest jednakowa. Tym sposobem rysownik wyraził pewną ideę, czytelną zapewne dla jego współczesnych, lecz trudną do interpretacji dziś (np. trzy krzyże Golgoty?!). Tymczasem Rzym został ozdobiony zaledwie jednym krzyżem i to dość niepozornym w porównaniu z krzyżami Jerozolimy, a na dodatek krzyż ten nie góruje nad miastem. Mapa ta jest zatem swego rodzaju gloryfikacją Jerozolimy, której winieta zdominowała jej treść. Rysownik wprowadził w ten sposób jednoznaczną hierarchię miast. Chciałoby się powiedzieć, że dla rysownika mapy moment odzyskania Jerozolimy stał się zarazem momentem odejścia w cień innych ważnych centrów kościelnym z Rzymem włącznie. W tym duchu zresztą zostały już namalowane trzy wcześniej analizowane mapy (Tab. 5, 8 i 12). Efektem tych dociekań jest także sugestia o konieczności przesunięcia daty powstania tej mapy na początek XII w. oraz hipoteza, która winietę Jerozolimy identyfikuje z Bazyliką Grobu Pańskiego.

*

Podobnie ma się rzecz w przypadku tzw. Wiktoryńskiej mapy ekumeny, pochodzącej, jak się zwykle dziś przyjmuje, również z przełomu XI i XII w. (Tab. 14).

¹¹³ Źródło rycin: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 350, ryc. II.4. Inne czarno-białe reprodukcje mapy: H. Wuttke, *Über Erdkunde und Karten des Mittelalters*, „Serapeum” 14 (1853) Heft 17, ryc. 4; Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 112, ryc. 43; I. Kupčik, *Alte Landkarten. Von der Antike bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, tłum. A. Urbanová, Hanau 1990⁶, 15, ryc. 3. Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 114-115 (mapa nr 5 w klasyfikacji Millera); Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 43. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 47 (24, 5).

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 14: Tzw. Wiktoryńska mapa ekumeny = „Izydor Monachijski” (XI/XII w.)
 Źródło oryginału: Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, CLM 10058, fol. 154^v
 (średnica oryginału: 266 mm)¹¹⁴

Tutaj także najbardziej dopracowana jest winieta Jerozolimy (choć miasto to nie znajduje się w centrum mapy), a nad kopułą (bazyliki) dominuje ten sam krzyż laskowany co w przypadku już analizowanych kartogramów (Tab. 5, 8, 12 i 13). Należy przy tym podkreślić, że jest to jedyna winieta ozdobiona krzyżem, choć mapa ta zawiera kilkadziesiąt winiet miast. Jerozolima, która została tu wyróżniona największą i najlepiej dopracowaną graficznie winietą, identyfikowalną z Bazyliką Grobu Pańskiego, kontrastuje mocno z Rzymem (por. Tab. 8 i 12), którego winieta przypomina do pewnego stopnia tę, która znajduje się na tzw. mapie Makrobiusza z Fryzyngi (Tab. 11). Logiką rysunku, choć nie stopniem jego dopracowania, zbliżają się do wizerunku Jerozolimy winiety Aleksandrii i Konstantynopola. W tym zestawieniu najgorzej wypada winieta Antiochii. Biorąc pod uwagę obecność krzyża laskowanego w winiecie Jerozolimy należałoby również i w tym przypadku datować mapę nie na przełom XI i XII w., lecz na początek lub szerzej na 1. poł. wieku XII.

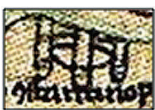

*

Mapa z Sawley zwana też mapą Henryka z Moguncji (Tab. 15) należy do najczęściej reprodukowanych map średniowiecznych. Jest ona także wspomniana w opracowaniach polskich¹¹⁵.

¹¹⁴ Źródło rycin: F. Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, Darmstadt 2013, 24, ryc. 10. Inne kolorowe reprodukcje mapy: P. Gautier Dalché, *La „Descriptio mappe mundi” de Hugues de Saint-Victor. Texte inédit avec introduction et commentaire*, Paris 1988, ryc. 1; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 450, ryc. X.4; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 358, ryc. 5. Tekst legend mapy: Gautier Dalché, *La „Descriptio mappe mundi”*, s. 81-85 i 193-195. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 133. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 32 (4, 6). W literaturze polskiej wspomina o niej J. Strzelczyk (*Gerwazy z Tibury*, s. 221).

¹¹⁵ W literaturze polskiej mapa ta jest kilkakrotnie wzmiankowana, por. Grabski, *Polska w opiniach obcych X-XIII w.*, s. 83; J. Strzelczyk, *Gog i Magog, „Mówią Wieki”* 12 (1969) nr 3(135), 18 (= tenże, *Szkice średniowieczne*, Poznań 1987, 98); tenże, *Gerwazy z Tilbury*, s. 214-215; tenże, *Odkrywanie Polski przez Europę*, w: *Polska dzielnicowa i zjednoczona: państwo, społeczeństwo, kultura*, Konfrontacje Historyczne, Warszawa 1972, 56; tenże, *Uwagi o kartografii średniowiecznej*, s. 103, 109 i 111 (= tenże, *Średniowieczny obraz świata*, s. 53, 58 i 59); tenże, *Der Prozeß der Aktualisierung Polens*, s. 158 (= tenże, *Proces aktualizacji obrazu Polski*, s. 197); J. Favier, *Wielkie odkrycia od Aleksandra do Magellana*, tłum. T. Radożycki, La Nouvelle Marianna/Nowa Marianna,

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 15: Mapa Henryka z Moguncji zwana też Mapą z Sawley (1110/1180)

Źródło oryginału: Cambridge, Corpus Christi College, Ms. 66, p. 2

(wielkość oryginału: 295 x 205 mm)¹¹⁶.

Wśród licznych winiet tej mapy jest także komplet pięciu schematycznych wizerunków metropolii Pentarchii. Jerozolima nie jest tu centralnym punktem mapy, ale jej winieta jest najlepiej dopracowana graficznie. Ze względu na małe rozmiary trudno jest stwierdzić jaki symbol wieńczy kopułę winiety Jerozolimy. Jednak podobieństwo do schematu Jerozolimy z poprzedniej mapy (Tab. 14) każe myśleć o Bazylice Grobu Świętego. Pozostałe schematy prezentują się znacznie skromniej. Patrząc na graficzną stronę analizowanych winiet można dostrzec, że „delikatnością kreski” przypominają one winiety *Cottoniany* (Tab. 6) i winiety mapy z Ripoll (Tab. 7), a w dalszej kolejności winiety tzw. Wiktoryńskiej mapa ekumeny (Tab. 14).

*

Watykańska mapa Sallustiusza (Tab. 16), z której pochodzą trzy winiety stolic patriarchatów, jest bardzo rzadko reprodukowana.

Warszawa 1996, 217; Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, s. 18, 54, 62, 65, 85 i 125; Iwańczak, *Obraz Europy Środkowowschodniej*, s. 191; J. Strzelczyk, *Europa Środkowowschodnia w erudycji geograficznej Średniowiecza*, w: *Kolory i struktury Średniowiecza*, s. 223; tenże, *Ut ab ipsis indigenis accepi. W kwestii polskiego informatora Gerwazego z Tilbury*, „Przegląd Zachodniopomorski” 21(50) (2006) z. 4, 63; Iwańczak, *Kilka uwag o dawnej mapie*, s. 54; Simiński, *Obraz ziem inflanckich*, s. 108. Reprodukcję tej mapy zamieścił Władysław Semkowicz (9 V 1878 - 19 II 1949): *Walka cesarstwa z papieżem w świetle źródeł*, Teksty Źródłowe do Nauki Historii w Szkole Średniej 15, Kraków 1924, 32; i Gerard Labuda: *Źródła, sagi i legendy*, s. 122.

¹¹⁶ Źródło rycin: Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, s. 32, ryc. 2. Czarno-białe reprodukcje mapy: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, II. Heft, ryc. 13; tenże, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, ryc. II; Brincken, *Fines Terrae*, ryc. 24; Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 401, ryc. 69; Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ryc. 18. Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 23-28; D. Lecoq, *La mappemonde d'Henri de Mayence ou l'image du monde au XIIe siècle*, w: *Iconographie médiévale. Image, texte, contexte*, sous la direction de G. Duchet-Suchaux, Paris 1990, 162. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 139. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 48 (25, 3).

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 16: Tzw. Mapa Sallustiusza z Watykanu (2. poł. XII w.)

Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. Lat. 1574-II, fol. 72^v
(średnica oryginału: 144 mm)¹¹⁷

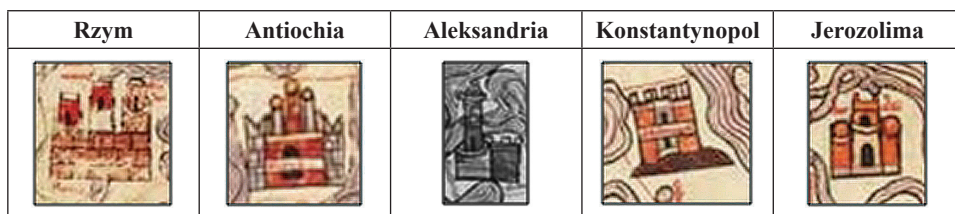
Jednoznacznie identyfikowalne dzięki legendzie są winiety Rzymu i Jerozolimy. Natomiast winieta Aleksandrii jest możliwa do identyfikacji poprzez swą lokalizację nad Nilem (*Nilus*) i widniejącą nad nią legendę: *Egiptus*. Wszystkie trzy winiety mają formę flankowanych dwoma wieżami bazylik, które otaczają mury obronne. W murach Rzymu i Jerozolimy widoczne są bramy, natomiast mury Aleksandrii stanowią niedostępny monolit. Być może rysownikowi chodziło o zaznaczenie faktu, iż to ostatnie miasto znajduje się pod władzą muzułmanów i w tym sensie ta dawna metropolia kościelna jest zamknięta dla chrześcijan. Warto również zwrócić uwagę na to, że tylko wieże Jerozolimy posiadają krzyże, które na dodatek można identyfikować jako krzyże laskowane. Jest to ewidentny wyróżnik tego miasta, który pozwala także, na podstawie wcześniejszych analiz, identyfikować świątynię jerozolimską z Bazyliką Grobą Chrystusa. Jeśli zaś chodzi o *stricte* graficzną stronę winiet, to przypominają one w pewnym stopniu winiety tzw. mapy Sallustiusza z Lipska (Tab. 13).

*

Kolejna mapa należy, podobnie jak dwie wcześniejsze (Tab. 9 i 10), do tzw. map Beatusa i jest przez historyków kartografii określana mianem mapy Beatusa z Nawarry (Tab. 17). Jest ona datowana na schyłek XII wieku. W polskiej literaturze przedmiotu mapa ta jest publikowana bardzo rzadko¹¹⁸. Posiada natomiast, podobnie jak dwie analizowane wyżej mapy z tej serii (Tab. 9-10), wszystkie winiety stolic patriarchatów.

¹¹⁷ Źródło rycin: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 340, ryc. II.1.9. Tekst legendy mapy: tamże, s. 37. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 38 (12, 17). Mapa ta jest prawie nieznaną.

¹¹⁸ Por. Kochanek, *Konstantynopol in den Weltkarten*, s. 542, ryc. 4 (reprodukcja kolorowa).

Tab. 17: Mapa Beatusa z Nawarry (schyłek XII w.)

Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Ms. nouv. acq. Lat. 1366, fol. 24^v-25^r
(wielkość oryginału: 400 x 320 mm)¹¹⁹.

Winiety powyższe są na swój sposób specyficzne, podobnie jak wizerunki analizowanych tutaj miast na mapie Beatusa z Burgo de Osma (Tab. 10). Na obu tych mapach dość podobne są winiety Antiochii, Aleksandrii i Konstantynopola: Konstantynopol ma bowiem formę, która przypomina bądź bramę obronną, bądź masywny dożon; Aleksandria to latarnia morska oraz fragment fortyfikacji; Antiochia zaś przypomina obiekt sakralny. Natomiast winiety Rzymu i Jerozolimy stanowią całkowity kontrast. Należy też zaznaczyć, że winieta Antiochii jest *de facto* opatrzona legendą *Siria*, a tylko na zasadzie dorozumienia jest identyfikowana z Antiochią. Żaden z pięciu schematów nie posiada znaku krzyża, podobnie jak winiety na dwóch wyżej rozpatrywanych mapach Beatusa (Tab. 9-10). Jednak mimo to C. Cid jest skłonny interpretować winiety Rzymu, Antiochii i Jerozolimy jako schematy świątyń chrześcijańskich¹²⁰. W kontekście winiet Jerozolimy i Antiochii warto zauważyć, że miasta te były w rękach krzyżowców w następujących okresach czasu: Jerozolima – 1099-1187 i 1229-1244; Antiochia – 1098-1268. Stąd winiety te mogą przedstawiać architekturę sakralną, choć winieta Jerozolimy wydaje się bardziej przypominać bramę obronną. Taka interpretacja tej winiety wskazuje na miasto, które – przechodząc w ręce muzułmanów (1187-1229 oraz definitywnie po roku 1244) – utraciło w pojęciu autora mapy swój „sakralny” charakter. Również Antiochia ma cechy twierdzy – potężne wieże po obu stronach „bramy”. W środku miasta widać zaś trzy wysokie wieże zwieńczone kopułami, z których środkowa jest najwyższa. Mogą to być wieże świątyń chrześcijańskich, lecz mogą to być też wieże minaretów, które zapewne zbudowano w Antiochii po roku 1268. Gdyby przyjąć tę ostatnią hipotezę, to należałoby przesunąć czas powstania mapy Beatusa z Nawarry na okres po roku 1268¹²¹.

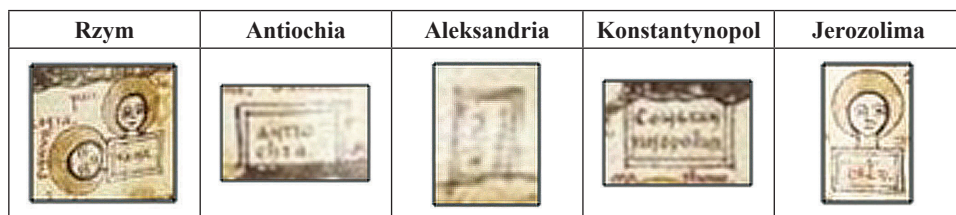
¹¹⁹ Źródło rycin: Baumgärtner, *Graphische Gestalt und Signifikanz*, s. 88, ryc. 3. Czarno-białe reprodukcje mapy: Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 385, ryc. 65. Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, I. Heft, s. 30-34; Gautier Dalché, *Mappae mundi antérieures au XIIIe siècle*, s. 153-155; García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 100-123. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 179. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 42 (17, 12). Mapa ta jest niezbyt często reprodukowana.

¹²⁰ Por. Cid, *Santiago el Mayor*, s. 263.

¹²¹ Por. Kochanek, *Konstantynopol in den Weltkarten*, s. 534.

*

Czwarta z prezentowanych tutaj map Beatusa to tzw. mapa Beatusa z Oña (Tab. 18), datowana podobnie jak mapa z Nawarry (Tab. 17) na koniec XII wieku. W literaturze polskiej funkcjonuje bardzo mało reprodukcji tej mapy¹²².

Tab. 18: Mapa Beatusa z Oña (schyłek XII w.)

Źródło oryginału: Mediolan, Biblioteca Ambrosiana, Ms. F sup. 105, fol. 71^v-72^r

(wielkość oryginału: 260 x 210 mm)¹²³.

Jest to mapa prezentująca w charakterze winiet tzw. „główki” Apostołów, podobnie jak mapa Beatusa z Burgo de Osma (Tab. 10). Obie też mapy mają niemal bliźniacze winiety Rzymu i Jerozolimy. Natomiast winiety Antiochii, Aleksandrii i Konstantynopola są na obu mapach diametralnie różne. Na kartogramie z Oña bowiem miejsce klasycznych schematów architektonicznych zajmują kartusze o podwójnych ramkach, w które są wpisane nazwy tych miast¹²⁴. Generalnie więc winiety tej mapy, mieszczące się znakomicie w „optyce” tzw.

¹²² Por. tenże, *Rozesłanie Apostołów*, s. 741, ryc. 17.

¹²³ Źródło rycin: www.atlantedellarteitaliana/artwork-4777.html [dostęp: 17.07.2014]. Mapa ta jest raczej rzadko reprodukowana i to tylko w wersji czarno-białej, por. L. Vázquez de Parga, *Un mapa desconocido de la serie de los „Beatos”*, w: *Actas del Simposio para el estudio de los códices del „Comentario al Apocalipsis” del Beato de Liébana*, t. 1, Madrid 1978, między s. 276 a s. 277; J. Chocheyras, *Fin des terres et fin des temps d'Hésychius (Ier siècle) à Béatus (VIIIe siècle)*, w: *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, ed. W. Verbeke – D. Verhelst – A. Welkenhuysen, Mediaevalia Lovaniensia I/15, Leuven 1988, 80; Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 336, ryc. 59; s. 620, ryc. 2.14.1; s. 622, ryc. 2.14.3; I. Baumgärtner, *Die Welt im kartographischen Blick. Zur Veränderbarkeit mittelalterlicher Weltkarten am Beispiel der Beatus-tradition vom 10. bis 13. Jahrhundert*, w: *Der weite Blick des Historikers. Einsichten in Kultur-, Landes- und Stadtgeschichte: Peter Johanek zum 65. Geburtstag*, hrsg. W. Ehbrecht, Köln 2002, 544, ryc. 8; też, *Visualisierte Weltenräume. Tradition und Innovation in den Weltkarten der Beatus-tradition des 10. bis 13. Jahrhunderts*, w: *Tradition, Innovation, Invention. Fortschrittsverweigerung und Fortschrittsbewusstsein im Mittelalter*, hrsg. H.-J. Schmidt, Scriptorium Friburgense 18, Berlin – New York 2005, 272, ryc. 13; S. Sáenz-López Pérez, *Peregrinatio in stabilitate: transformación de un mapa de los Beatos en herramienta de peregrinación espiritual*, „Anales de Historia del Arte”, Volumen Extraordinario, 2011, 319, ryc. 2. Tekst legend mapy: Vázquez de Parga, *Un mapa desconocido de la serie de los „Beatos”*, s. 277-278; García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 100-123. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 176.

¹²⁴ Na temat tej mapy, por. Kochanek, *Rozesłanie Apostołów*, s. 740-741.

map Beatusa, odbiegają jednak diametralnie od wszystkich analizowanych tutaj dotąd kartogramów, które zawierają winiety stolic Pentarchii.

*

Kolejną w porządku chronologicznym kartogramem jest mapa Europy (Tab. 19), którą jej autor, Girald z Kambrii (ok. 1147 - ok. 1223), dołączył do swych traktatów geograficznych, napisanych ok. roku 1200. W polskiej literaturze fachowej o autorze tym, jak i o jego kartograficznych dokonaniach wspomina bodajże tylko J. Strzelczyk¹²⁵.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 19: Mapa Europy Giralda z Kambrii
do *Topographia Hiberniae* i *Expugnatio Hibernica* (ok. 1200)
Źródło oryginału: Dublin, National Library of Ireland, Ms. 700, fol. 48^r
(wielkość oryginału: ok. 215 x 170 mm)¹²⁶.

Ponieważ mapa ta odnosi się wyłącznie do Europy, zatem nieobecność na niej innych winiet stolic Pentarchii poza wizerunkami Rzymu i Konstantynopola jest całkowicie zrozumiała. Obie winiety przypominają potężne donżony (bez bram). W ten sposób obie konstrukcje przywodzą na myśl winietę Konstantynopola

¹²⁵ Por. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury*, s. 57, nota 123.

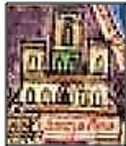

¹²⁶ Źródło rycin: A. Dürst, *Manuskriptkarte von West-Europa, um 1200*, „Cartographica Helvetica” 20 (1999) 37, ryc. 2 (podane wymiary mapy: 180 x 230 mm). Mapa ta jest dość często reprodukowana, por. G.R. Crone, *Early Maps of the British Isles. A.D. 1000 – A.D. 1579*, Royal Geographical Society Reproductions of Early Maps 7, London 1961, ryc. 2; T. O’Loughlin, *An Early Thirteenth-Century Map in Dublin: A Window into the World of Giraldus Cambrensis*, „Imago Mundi” 51 (1999) nr 1, 27, ryc. 1; s. 30, ryc. 2 i s. 37, ryc. 4; V. Morse, *The Role of Maps in Later Medieval Society: Twelfth to Fourteenth Century*, w: *The History of Cartography*, t. 3, cz. 2: *Cartography in the European Renaissance*, ed. D. Woodward, Chicago 2007, 41, ryc. 2.4 (podane wymiary mapy: 215 x 171 mm); A. Smith, *Written Off the Map: Cleared Landscapes of Medieval Ireland*, w: *Landscape of Clearance. Archaeological and Anthropological Perspectives*, ed. A. Smith – A. Gazin-Schwartz, One World Archaeology Series 57, Walnut Creek 2008, 59, ryc. 3.1; W. Nöth, *Medieval Maps: Hybrid Ideographic and Geographic Sign Systems*, w: *Herrschaft verorten. Politische Kartographie im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, hrsg. I. Baumgärtner – M. Stercken, Medienwandel – Medienwechsel – Medienwissen 19, Zürich 2012, 341, ryc. 2; D. Birkholz, *Hereford maps, Hereford lives. Biography and Cartography in an English Cathedral City*, w: *Mapping Medieval Geographies. Geographical Encounters in the Latin West and Beyond, 300-1600*, ed. K.D. Lilley, Cambridge 2013, 232, ryc. 10.1. Tekst legend mapy: O’Loughlin, *An Early Thirteenth-Century Map in Dublin*, s. 36-38 (= Appendix: Place-Names on the Map of Europe in N.L.I. 700). Tam też (s. 37, ryc. 4) zamieszczono przerys mapy z 88 numerami toponimów, które zawiera „Appendix”. Fragmenty tekstu legend mapy: Crone, *Early Maps of the British Isles*, s. 14; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 140.

zamieszczoną na mapie Beatusa z Nawarry (Tab. 17), a w dalszej kolejności do warownej bramy, będącej schematem metropolii nad Bosforem na mapie Beatusa z Burgo de Osmá (Tab. 10). Winieta Rzymu jest jednak znacznie większa od winiety Konstantynopola. Należy dodać, że na omawianej mapie można doliczyć się w sumie 27 winiet miast w formie donżonów. W ten sposób Europa Giralda z Kambrii jawi się czytelnikowi mapy jako kontynent twierdz. Nie ma tam natomiast żadnych odniesień do symboliki religijnej. Hierarchię miast tworzy autor poprzez zróżnicowaną wielkość winiet.

*

Ostatnią z analizowanych tutaj map typu Beatus (Tab. 9, 10, 17 i 18) jest mapa Beatusa z Arroyo (Tab. 20), datowana na 1. poł. XIII wieku. Mapa ta jest dość często reprodukowana. W polskiej literaturze przedmiotu funkcjonuje również kilka jej kopii¹²⁷.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 20: Mapa Beatusa z Arroyo (1. poł. XIII w.)

Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Ms. nouv. acq. Lat. 2290, fol. 13^v-14^r

(średnica oryginału: 400 mm)¹²⁸

Mapa ta zawiera cztery winiety miast, będących w sferze zainteresowań niniejszego artykułu: Rzymu, Antiochii, Konstantynopola i Jerozolimy. Jeśli mapa ta powstała w 1. poł. XIII w. to dla właściwego zrozumienia treści winiet należy ją odczytać w tym właśnie kontekście historycznym. W tym bowiem czasie Jerozolima, utracona przez krzyżowców w 1187 r., powróciła na krótko (1229-1244) pod ich jurysdykcję. Konstantynopol został zdobyty przez łacinników siłami wojsk IV krucjaty w roku 1204 i do roku 1261 był stolicą Cesarstwa Łacińskiego. Natomiast Antiochia – jak już kilkakrotnie wspomniano – była w latach 1098-1268 centrum administracyjnym tzw. Księstwa Antiochii. Z jed-

¹²⁷ Por. Olszewicz, *Legendy geograficzne*, s. 61, ryc. 7; Babicz – Walczak, *Zarys historii odkryć geograficznych*, s. 85, ryc. 28; Sirko, *Zarys historii karografii*, s. 35, ryc. 15; Kochanek, *Konstantinopol in den Weltkarten*, s. 541, ryc. 5.

¹²⁸ Źródło rycin: B. Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 326, ryc. 57. Inne kolorowe reprodukcje mapy: Baumgärtner, *Graphische Gestalt und Signifikanz*, s. 96, ryc. 7. Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, I. Heft, s. 38-41; Gautier Dalché, *Mappae mundi antérieures au XIIIe siècle*, s. 158-159; García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 100-123. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 175. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 83-84 (35, 2). Mapa w wersji czarno-białej jest dość często reprodukowana.

nej więc strony mogło się wówczas wydawać, że zachodnie chrześcijaństwo odzyskuje kolejne metropolie Pentarchii. Jednak z drugiej strony tereny bliskowschodnie stały permanentnie w ogniu walki. Szczególnie narażone na ataki wojsk muzułmańskich były Antiochia i Jerozolima. Ten fakt zdaje się dobrze tłumaczyć formę architektoniczną ich winiet: można je uznać za schematy budowli sakralnych z elementami architektury obronnej. Z drugiej strony trzeba zauważyć, że prawie wszystkie winiety na mapie Beatusa z Arroyo mają schemat podobny do Jerozolimy i Antiochii. Ma to przypuszczalnie związek o burzliwą historią chrześcijaństwa w 1. poł. XIII w.: nieustanna walka o przetrwanie małych państw krzyżowców na Bliskim Wschodzie; stan permanentnej wojny z muzułmanami w Hiszpanii; oraz szokujący atak Mongołów na Europę w roku 1241. Chrześcijaństwo przeszło do defensywy i to właśnie obrazuje architektura obronna winiet tej mapy. W tym kontekście godna uwagi jest sugestia Sandra Sáenz-López Pérez, że modelem dla tych winiet było „castillete gótico de tres torres destacando en altura la central”¹²⁹. Dla autora mapy świat nie jest, jak chcą niektórzy, światem monumentalnych i bogatych budowli¹³⁰, lecz światem silnych budowli obronnych. Jednocześnie fakty te sugerują czas powstania mapy na lata 1229-1244. Jednak o ile winieta Konstantynopola ma schemat solidnie zbudowanego łacińskiego kościoła z jedną wieżą (podobnie jak winiety: *Abcustria*, *Aquileia*, *Ascalon*, *Babilonia*, *Beneabento*, *Gens*, *Geramontes*, *Germania*, *Irlanda*)¹³¹, to winiety Rzymu, Jerozolimy i Antiochii przypominają kościoły warowne o wysokich pojedynczych wieżach, z bramami wejściowymi flankowanymi przez dwie niższe wieże. W konsekwencji powstał schemat trzech wież, z których środkowa wyróżniała się wysokością. Jednak środkowa wieża Jerozolimy i Antiochii różni się od wież Konstantynopola i Rzymu. Środkowe, wysokie wieże winiet Jerozolimy i Antiochii wydają się bowiem być wzorowane na słynnej dzwonnicy katedry w Sewilli zwanej Giralda, która została wzniesiona w latach 1195-1197 i początkowo była minaretem meczetu. Funkcję dzwonnicy zaczęła pełnić po roku 1248, kiedy to chrześcijanie odzyskali Sewillę. Ta dobrze znana na Półwyspie Iberyjskim budowla zainspirowała prawdopodobnie ilustratora mapy Beatusa z Arroyo, nawet jeśli Giralda pełniła jeszcze wówczas funkcję minaretu. W konsekwencji umieścił on w „hiszpańskiej” części swej mapy kilka bardzo dużych winiet z wysoką środkową wieżą (*Betica*, *Cesaraugusta*, *Seuilla*, *Toletum*) i ten sam motyw powtórzył na większości pozostałych winiet ilustrowanej przez siebie mapy. Warto w tym kontek-

¹²⁹ S. Sáenz-López Pérez, *La Reconquista cartográfica: el Islam peninsular en la cartografía medieval hispana*, „Treballs de la Societat Catalana de Geografia” 61-62 (2006) 289: „Desde el punto de vista artístico es interesante destacar las ciudades del mapa de San Andrés de Arroyo [...], donde se ilustran siguiendo el modelo de castillete gótico de tres torres destacando en altura la central, [...]”. Por. Kochanek, *Konstantinopel in den Weltkarten*, s. 531, nota 10.

¹³⁰ Por. Cid, *Santiago el Mayor*, s. 267: „edificios monumentales y ricos”. Zob. Kochanek, *Konstantinopel in den Weltkarten*, s. 535, nota 26.

¹³¹ Tekst legend łacińskich za: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 38-40.

ście przypomnieć tezę przywołanego już wcześniej H. Thierscha z roku 1909, która głosi, że architektura tego minaretu była inspirowana słynną aleksandryjską latarnią morską i że model ten przejęło później wielu budowniczych średniowiecznych wież kościelnych¹³². Ilustrator mapy nie musiał znać antycznej genezy sewilskiej Giraldy, jednak inspirując się tą budowlą wprowadził nieświadomie do swej mapy reminiscencje latarni z Pharos, choć ani Aleksandrii ani jej latarni na swej mapie nie umieścił¹³³. Należy też podkreślić, że winiet tej mapy nie da się w zasadzie porównać z żadnymi innymi winietami zachowanych map średniowiecznych. W tym sensie rysownik nadał swej mapie pewien niepowtarzalny styl.

*

Do bardzo popularnych map średniowiecznych należy mapa z Psalterza Londyńskiego (Tab. 21), datowana na początek 2. poł. XIII wieku. Kartogram ten jest także relatywnie często przywoływany w polskich opracowaniach historyczno-kartograficznych¹³⁴. Dzięki temu istnieje też w rodzimej literaturze fachowej kilka reprodukcji tej mapy¹³⁵.

¹³² Por. Thiersch, *Pharos*, s. 126-127; tamże, s. 192, ryc. 335: dzwonnica katedry w Lecce; s. 192, ryc. 336: dzwonnica z Soletto (Apulia); s. 195, ryc. 356: dzwonnica katedry w Gaecie. Zob. także K. Deppmeyer, *Der Leuchtturm von Pharos – ein spätes Weltwunder*, „Frankfurter Elektronische Rundschau zur Altertumskunde” 3 (2006) 4 [= <http://www.fera-journal.eu> (dostęp: 10.08.2011)]; „Eine Renaissance erlebte der Leuchtturm erst zu Beginn des letzten Jahrhunderts als ihn Hermann Thiersch mit einer umfassenden Monographie wieder ins Bewusstsein brachte. Die Arbeit ist auch heute noch für viele Aspekte hilfreich. So machte Thiersch auf die Vorbildwirkung des Pharos für die Minarettbaukunst aufmerksam, doch sind seine Ausführungen teilweise zu relativieren. m. E. ist die Aussage, dass der Pharos eine spezielle Nachwirkung sowohl bei gotischen Türmen als auch mittelalterlichen Glockentürmen zeitigte, abzulehnen. Doch ist die Gestalt früher ägyptischer und spanischer Minarette durchaus mit dem Pharos vergleichbar”. Zob. Kochanek, *Konstantinopel in den Weltkarten*, s. 535-536, nota 28; por. też nota 37.

¹³³ Cały powyższy fragment na temat winiet mapy Beatusa z Arroyo pochodzi z wcześniejszej publikacji niżej podpisanego, por. Kochanek, *Konstantinopel in den Weltkarten*, s. 535-536.

¹³⁴ W literaturze polskiej jest kilka wzmianek na temat tej mapy, por. Grabski, *Polska w opiniach obcych X-XIII w.*, s. 85, nota 14; J. Strzelczyk, *Mapy*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 3, Wrocław 1967, 166; tenże, *Gerwazy z Tilbury*, s. 218-219; tenże, *Odkrywanie Polski przez Europę*, s. 56-57; tenże, *Der Prozeß der Aktualisierung Polens*, s. 158 (= *Proces aktualizacji obrazu Polski*, s. 197); Zalewska-Lorkiewicz, *Średniowieczne mapy ilustrowane*, s. 6 (i nota 6), 16 i 17; też, *Świat rozległy i obcy*, s. 77-78; też, *Ilustrowane mappae mundi*, s. 14, 46, 65, 124, 129, 172-173, 189 i 219-220; E. Orłowska, *Geografia regionalna w kulturze arabsko-muzułmańskiej (VIII-XIV)*, Wrocław 2000, 119; J. Strzelczyk, *Imago mundi Ebstorfensis. Wokół problematyki największej z średniowiecznych map świata*, w: *Imago narrat. Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich*, red. S. Rosik – P. Wiszewski, Acta Universitatis Wratislaviensis 2478. Historia 161, Wrocław 2002, 27; Iwańczak, *Obraz Europy Środkowowschodniej*, s. 191; Strzelczyk, *Europa Środkowowschodnia w erudycji geograficznej Średniowiecza*, s. 223; tenże, *Ut ab ipsis indigenis accepi*, s. 63; P. Kochanek, *Boska prawica a europocentryzm*, w: *Wiedza między słowem a obrazem*, red. M. Zemło – A. Jabłoński – J. Szymczyk, Studia nad Wiedzą 3, Lublin 2010, 172.

¹³⁵ Kolorowe reprodukcje mapy: Pellegrino, *Geografia i imaginacja*, s. 35; Kochanek, *Boska prawica a europocentryzm*, s. 172, ryc. 5. Czarno-białe reprodukcje mapy: Strzelczyk, *Mapy*, s. 165,

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 21: Mapa z Psalterza Londenckiego (ok. 1260)

Źródło oryginału: London, British Library, Add. Ms. 28681, fol. 9^r(średnica oryginału: 90 mm)¹³⁶

Mapa psalterzowa zawiera komplet winiet stolic Pentarchii oraz kilkadziesiąt innych. Cechuje je maksymalna prostota, co należy wiązać ze średnicą mapy (9 cm), która nie dała ilustratorowi szans na wykonanie bardziej dopracowanych schematów graficznych. Mapa powstała w schyłkowym okresie panowania krzyżowców na Bliskim Wschodzie. Jerozolima (nie mówiąc o Aleksandrii) była już wówczas stracona. Wspomniane wyżej Księstwo Antiochii dogorywało. Konstantynopol przeszedł lub wkrótce miał przejść z powrotem w ręce greckie. Mimo to schematy tych kościelnych metropolii zostały wyróżnione na tle pozostałych: winieta Jerozolimy, zlokalizowana w centrum mapy, ma jako jedyna na tej mapie formę koncentrycznych okręgów; winiety Rzymu, Aleksandrii i Konstantynopola posiadają z kolei formę „koron”¹³⁷, co także wyróżnia je spośród pozostałych (taką winietę ma jeszcze tylko Troja). Jedyne winieta Antiochii ma kształt trójkąta, jak wszystkie drugorzędne miasta mapy psalterzowej¹³⁸. Na tej podstawie można wnosić, że rysownikowi

ryc. 81; tenże, *Gerwazy z Tilbury*, ryc. 2; Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, t. 2: *Ilustracje*, ryc. IV.

¹³⁶ Źródło rycin: Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, s. 34, ryc. 4. Inne kolorowe reprodukcje mapy: B. Hahn-Woernle, *Die Ebstorfer Weltkarte*, Ebstorf [1987], ryc. 22; Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 440, ryc. 76; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 455, ryc. X.9.1; *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 51, ryc. I.5; A.-D. von den Brincken, *Europa um 1320 auf zwei Weltkarten südditalienischer Provenienz. Die Karte zur „Chronologia magna” des Paulinus Minorita (BnF Lat. 4939) und die Douce-Karte (Bodleian Douce 319)*, w: *Europa im Weltbild des Mittelalters*, s. 163, ryc. 2; M. Stercken, *Regionale Identität im spätmittelalterlichen Europa. Kartographische Darstellungen*, w: *Europa im Weltbild des Mittelalters*, s. 287, ryc. 13; Wolf, *Jerusalem und Rom*, s. 365, ryc. 9.29; Edson – Savage-Smith – Brincken, *Der mittelalterliche Kosmos*, s. 66, ryc. 48. Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 38-42. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 141. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 168-170 (49, 8). Jest to jedna z najczęściej reprodukowanych średniowiecznych map świata.

¹³⁷ Niektórzy badacze odczytują tę winietę jako złożenie trzech blank, por. Brincken, *Roma nella cartografia medievale*, s. 221 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 604): „Roma è contraddistinta da tre merli [...]”.

¹³⁸ Por. Brincken, *Die Ausbildung konventioneller Zeichen*, s. 345 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 133): „Die Londoner Psalterkarte verwendet ockerfarbene Dreiecke als Städtesymbole”.

nie tyle chodziło o przedstawienie aktualnej sytuacji geopolitycznej, co m.in. o przypomnienie antycznej tradycji Pentarchii. Jednak hierarchia stolic została niejako odwrócona: Jerozolima (a nie Rzym), jako miejsce działalności i śmierci Chrystusa, zajęła pierwsze miejsce, co oddaje zarazem mentalność ludzi tego okresu; Rzym, Aleksandria i Konstantynopol zostały uhonorowane jednakowymi winietami „koronnymi”; natomiast Antiochia została na swój sposób poniżona i sprowadzona do rzędu „reszty” miast ekumeny.

*

Uszkodzony częściowo kartogram z Vercelli (Tab. 22), datowany na ok. 1270 r., funkcjonuje również w literaturze polskiej¹³⁹.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 22: Mapa z Vercelli (ok. 1270)

Źródło oryginału: Vercelli, Archivio Capitolare
(wielkość oryginału: 840 x 720 mm)¹⁴⁰.

Mapa ta posiada dużą ilość bardzo podobnych do siebie winiet, spośród których rysownik wyróżnił jednak wielkością i stopniem dopracowania winiety stolic Pentarchii. Z drugiej strony sam schemat wszystkich winiet mapy jest niemal identyczny, tworząc niejako wewnętrzny system znaków topograficznych, podobny do tych, które sygnalizowano już wcześniej (Tab. 1, 4 i 6). Zwraca na to również uwagę A.-D. von den Brincken, a ponadto sugeruje podobieństwo tych schematów do rzymskiego Zamku Aniola: „The symbols of architecture are extremely conventional; there are few individual signs in contrast to the Ebstorf Map. At first sight all settlements are of the type of the Castel Sant’ Angelo: There is a wall, and higher buildings inside surpass it like towers; on the wall, the

¹³⁹ Badacze polscy rzadko odwołują się do tej mapy, por. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury*, s. 218; Zalewska-Lorkiewicz, *Średniowieczne mapy ilustrowane*, s. 6 (nota 6), 9, 16 i 17; W. Iwańczak, *Wybrane zagadnienia wyobraźni kartograficznej średniowiecza*, w: *Wyobrażenia średniowieczna*, s. 109; Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, s. 13, 30, 38, 40, 44, 49, 50, 59, 74, 77, 85, 90, 94, 121, 153, 190, 205, 206 i 216-217. Czarno-biała reprodukcja mapy: Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, t. 2: *Ilustracje*, ryc. I.

¹⁴⁰ Źródło rycin: Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ryc. 49 (oraz ryc. 49a i 49b). Inne czarno-białe reprodukcje mapy: Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, tab. XXIII (AA); L. Bagrow – R.A. Skelton, *Meister der Kartographie*, Frankfurt am Main – Berlin 1985⁵, 318, ryc. 32; Woodward, *Medieval Mappaemundi*, w: *The History of Cartography*, t. 1, s. 308, ryc. 18.17; Wilke *Die Ebstorf Weltkarte*, 2: *Tafelband*, s. 47, ryc. 10; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 457 i 458, ryc. X.10; Fragmenty tekstu legend mapy: tamże, s. 144-145. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 193-194 (52, 1).

name of the place is written. The whole seems to be a collection of fortresses”¹⁴¹. Sugestia ta wydaje się słuszna. Tłumaczy ona m.in. swoistą „wielopiętrowość” tych schematów, ponieważ „Mehrzahl der Stadtsymbole hat zwei Geschosse, Rom und Konstantinopel, auch Troja haben zum Vergleich vier [...]”¹⁴². Jednak szczególnie interesująca jest winieta Jerozolimy, ponieważ obok wspomnianych wyżej znamion podobieństwa do Zamku Anioła Jerozolima „is marked by an architectural symbol of a three-storey tomb labelled simply *Sepulcrum*”¹⁴³. Owo *Sepulcrum* znajduje się *de facto* we wnętrzu tej złożonej konstrukcji i jest jakby dalekim echem winiet Jerozolimy z niektórych tzw. map Makrobiusza (Tab. 5 i 8). Poza tym winieta Jerozolimy, choć posiada tylko trzy piętra, jest najbardziej eksponowaną winieta miasta na mapie z Vercelli. Ilustrator tej mapy eksponując zresztą generalnie metropolie Pentarchii sugeruje jasno, podobnie jak rysownik mapy z Psalterza Londyńskiego, że jego kartogram nie przedstawia aktualnej sytuacji geopolitycznej świata śródziemnomorskiego, lecz przypomina pewne etapy dziejów chrystianizmu: m.in. wczesnochrześcijańską tradycją istnienia pięciu autonomicznych patriarchatów.

*

Do grafiki wcześniej omawianych tzw. map Sallustiusza (Tab. 13 i 16) nawiązuje kolejny tego typu kartogram, zwany mapą Sallustiusza z Wiednia (Tab. 23), datowany bardzo nieprecyzyjnie na wiek XIII. Ten schemat kartograficzny jest niemal nieznany badaczom.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 23: Tzw. Mapa Sallustiusza z Wiednia (XIII w.)

Źródło oryginału: Wiedeń, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 160 (Salzburg), fol. 100^r
(wielkość folium oryginału: 230 x 180 mm)¹⁴⁴

¹⁴¹ A.-D. von den Brincken, *Monumental Legends on Medieval Manuscript Maps. Notes on designed capital letters on maps of large size (demonstrated from the problem of dating the Vercelli Map, thirteenth century)*, „Imago Mundi” 42 (1990) nr 1, 17 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 387).

¹⁴² Taż, *Thesaurus Coloniensis in der Vorstellung mittelalterlicher Kartographen*, w: *Thesaurus Coloniensis. Beiträge zur mittelalterlichen Kunstgeschichte Kölns, Festschrift für A. von Euw*, hrsg. U. Krings – W. Schmitz – H. Westermann-Angerhausen, Veröffentlichungen des Kölnischen Geschichtsvereins 41, Köln 1999, 210 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 557). Por. tamże, s. 215 (= tamże, s. 563); też, *Roma nella cartografia medievale*, s. 222 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 604).

¹⁴³ Taż, *Jerusalem on medieval mappaemundi*, s. 368 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 696).

¹⁴⁴ Źródło rycin: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 113, ryc. 44. Tekst

Mapka ta zawiera w sobie winiety czterech stolic Pentarchii. Brak wśród nich tylko Aleksandrii. Prawdopodobnie wszystkie winiety są zwieńczone krzyżami, choć szczególnie w przypadku schematu Antiochii jest to trudne do stwierdzenia. Nie daje się również określić rodzaju krzyża, jak to miało miejsce w przypadku kilku wyżej analizowanych zestawów winiet (Tab. 5, 8, 12-14 i 16). Generalnie można przyjąć, że winietami czterech metropolii chrześcijańskich są budowle sakralne. Na poziomie wewnętrznej logiki winiet można mówić o pewnym podobieństwie tej mapy do mapy Beatusa z Arroyo (Tab. 20) i na tej podstawie starać się doprecyzować datę powstania mapy na 1. poł. XIII w, gdy przedstawione na niej miasta były jeszcze we władaniu łacinników.

*

Następny, tym razem kompletny zestaw winiet stolic Pentarchii, pochodzi z mapy z Ebstorf (Tab. 24). Mapa ta to niewątpliwie najczęściej analizowana średniowieczna mapa świata¹⁴⁵. Dziś znana jest tylko z kopii, ponieważ jej oryginał spłonął w czasie II wojny światowej podczas bombardowania Hanoweru w nocy z 8 na 9 października 1943 r., gdzie był przechowywany w Hauptstaatsarchiv¹⁴⁶. Jej datację przyjęto tutaj na podstawie analiz Jürgen Wilke¹⁴⁷. Mapa ma 12, 72 m² powierzchni i zawiera 2345 legend i przedstawień graficznych (w tym 1500 tekstów, 500 winiet, 160 elementów hydrograficznych (wód), 60 wysp i gór, 45 istot ludzkich i istot mitycznych oraz ok. 60 zwierząt)¹⁴⁸. Mapa z Ebstorf doczekała się także w literaturze polskiej kilku interesujących opracowań szczegółowych¹⁴⁹,

legend mapy: tamże, s. 114-115 (mapa nr 6 w klasyfikacji Millera). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 68 (29, 13). Mapa ta jest prawie nieznaną.

¹⁴⁵ Por. M. Elster, *Bibliographie Kloster Ebstorf. Ebstorfer Weltkarte*, Uelzener Bibliographien 4, Uelzen 2006².

¹⁴⁶ Por. Wilke, *Die Ebstorfer Weltkarte*, 1. Textband, s. 12. Zob. Strzelczyk, *Imago mundi Ebstorfiensis*, s. 13.

¹⁴⁷ Por. Wilke, *Die Ebstorfer Weltkarte*, 1. Textband, s. 17-19 i 284-285. Zob. Strzelczyk, *Imago mundi Ebstorfiensis*, s. 14, 23 i 25.

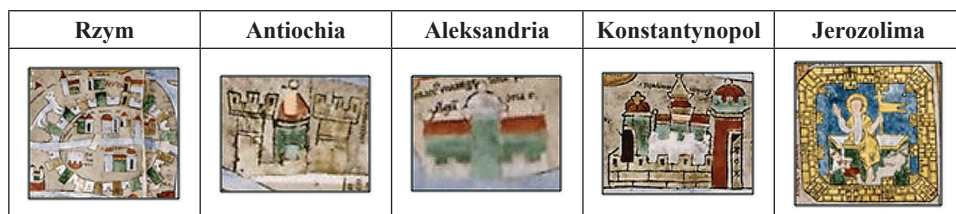
¹⁴⁸ Por. M. Warnke, *Der Computer als Medium für selbstbestimmte Lernen: ein Praxisbeispiel aus dem Museumsbereich*, „Computer + Unterricht” 2 (1992) nr 5, 27-31. Zob. Wilke, *Die Ebstorfer Weltkarte*, 1. Textband, s. 11 i nota 14; Strzelczyk, *Imago mundi Ebstorfiensis*, s. 12-13; Iwańczak, *Obraz Europy Środkowowschodniej*, s. 192.

¹⁴⁹ Por. J. Staszewski, *Polska i Bałtyk na mapie świata z Ebstorfu*, „Zeszyty Geograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Gdańsku” 4 (1962) 229-236; tenże, *Mappa mundi z Ebstorfu jako źródło wiedzy geograficznej średniowiecza*, „Przegląd Geograficzny” 38 (1966) z. 2, 183-190; Strzelczyk, *Mapy*, s. 166-168; tenże, *O powstaniu mapy świata z Ebstorfu*, „Zeszyty Naukowe UAM. Historia” 63/7 (1967) 205-216; tenże, *Gerwazy z Tilbury*, passim (spec. s. 219. 226-261); tenże, „Męczennicy ebstorfsy”. *Dzieje kształtowania się jednej legendy zachodniosłowiańskiej*, „Slavia Occidentalis” 28-29 (1971) 236-239. 246; tenże, *Die Legende von den Ebstorfer Märtyren als Zeugnis über die politischen und ethnischen Verhältnisse in Nordostdeutschland im Mittelalter*, „Lětopis” (Reihe B) 18 (1971) nr 1, 65, 73 i 74; Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, passim (spec. s. 30-32, 40-41, 46-48, 66-68, 74-77, 81-82, 124, 136-137, 143, 161, 173-175 i 217-218); Strzelczyk, *Imago mundi Ebstorfiensis*, s. 11-27; J. Kapala, *Ziemia Święta na mapie z Ebstorfu*, „Jachting” 12 (2006) 74-76.

kilkudziesięciu wzmianek¹⁵⁰ i kilku reprodukcji¹⁵¹.

¹⁵⁰ Por. B. Kürbisówna, *Kształtowanie się pojęć geograficznych o Słowiańszczyźnie w polskich kronikach przeddługoszkowych*, „Slavia Antiqua” 4 (1953) 261 i 264; W. Kowalenko, *Bałtyk i Pomorze w historii kartografii (VII-XVI w.)*, „Przegląd Zachodni” 10 (1954) 361; Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, s. 13; Grabski, *Polska w opiniach obcych X-XIII w.*, s. 83, 86 (nota 20) i 92; A. Wędzki, *Gerwazy z Tilbury*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 2, Wrocław 1964, 102-103; J. Strzelczyk, *Dworzanin trzech władców*, „Mówią Wieki” 8 (1965) nr 10(94), 4 (= tenże, *Szkice średniowieczne*, s. 73-75); J. Staszewski, *Historia nauki o ziemi w zarysie*, Warszawa 1966, 80-82; J. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury. Życie i dzieło w świetle dotychczasowych badań*, „Studia Źródłoznawcze” 11 (1966) 54-55, 60 i 62; A.F. Grabski, *Aktualizacja Polski w Europie Zachodniej w XIII w.*, w: *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 17-21 wrzesień 1968 r.*, Referaty I: *Sekcja I-VI*, red. A. Mączak, Warszawa 1968, 83; Babicz – Walczak, *Zarys historii odkryć geograficznych*, s. 87-88; Strzelczyk, *Gog i Magog*, s. 18 (= tenże, *Szkice średniowieczne*, s. 97-98); tenże, *Najazd Normanów w roku 880 i jego odbicie w historiografii*, „Roczniki Historyczne” 36 (1970) 88, 90 i 94; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, UAM w Poznaniu. Wydział Filozoficzno-Historyczny. Seria Historia 50, Poznań 1971, 11; Poznań 1989, 17-18; Warszawa 2012³, 19; Strzelczyk, *Odkrywanie Polski przez Europę*, s. 53-54; tenże, *Uwagi o kartografii średniowiecznej*, s. 97, 100, 103, 105, 109, 111 i 113 (= tenże, *Średniowieczny obraz świata*, s. 48, 51, 53, 54, 58, 59 i 61); J. Janczak, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Opole 1976, 37-39; J. Szeliga, *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do 1772 roku*, Wrocław 1982, 9-10, 17 i 18; J. Strzelczyk, *Z nowszych prac o wiedzy geograficznej w średniowieczu*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 33 (1988) nr 2, 478-479; E. Schnayder, *Mapa na ohtarzu*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 23 (1991) nr 4, 140, nota 3; M. Stelmach, *Historia kartografii Pomorza Zachodniego do końca XVIII wieku*, Rozprawy i Studia 98, Szczecin 1991, 15; Strzelczyk, *Der Prozeß der Aktualisierung Polens*, s. 157-158 (= tenże, *Proces aktualizacji obrazu Polski*, s. 196-197); Zalewska-Lorkiewicz, *Mirabilia descripta*, s. 19-20 i 24; taż, *O problemach interpretacji przedstawień monstrualnych w sztuce późnego średniowiecza*, „Ikonothea” 6 (1993) 104; taż, *Średniowieczne mapy ilustrowane*, s. 6 (i nota 6), 10-12 (i nota 20), 13-18 i 24; Favier, *Wielkie odkrycia od Aleksandra do Magellana*, s. 147, 189, 217 i 219; Iwańczak, *Wybrane zagadnienia wyobraźni kartograficznej średniowiecza*, s. 109-111; Knapieński, *Imago mundi*, s. 41; J. Szeliga, *Zarys rozwoju kartografii południowego Bałtyku*, w: *Z dziejów kartografii*, t. 9: *Mapy południowego Bałtyku. Materiały XVII Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii*, Szczecin, 6-7 IX 1996, red. M. Stelmach, Materiały. Konferencje 22, Szczecin 1997, 14, nota 5; Zalewska-Lorkiewicz, *Świat rozległy i obcy*, s. 67-68, 76, 78 i 81; taż, *Średniowieczne plany Rzymu*, s. 75, 77 i 79; Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 36-37; B. Czechowicz, *Historia kartografii Śląska XIII-XIX wieku*, Wrocław 2004, 21; Iwańczak, *Obraz Europy Środkowowschodniej*, s. 191 i 192; K. Kozica, *Mapa Śląska Martina Helwiga i jej nieznane wydanie z 1612 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 36 (2004) 92; Strzelczyk, *Europa Środkowowschodnia w erudycji geograficznej Średniowiecza*, s. 222 (nota 14) i 224; tenże, *Mapa w średniowieczu. Uwagi o stanie badań i średniowiecznym pojmowaniu map*, w: *Ad fontes. O naturze źródła historycznego*, red. S. Rosik – P. Wiszewski, Acta Universitatis Wratislaviensis 2675. Historia 170, Wrocław 2004, 109, 113 i 115; Horodyski, *Kształt i wielkość Ziemi*, s. 35-36; Strzelczyk, *Ut ab ipsis indigenis accepi*, s. 57-58, 59, 60 i 69-70; P. Kochanek, *Anatole – Dysis – Arktos – Mesembria*, VoxP 28 (2008) t. 52, 484-487; Simiński, *Obraz ziem inflanckich*, s. 109-110; R. Skrycki, *Dzieje kartografii Nowej Marchii do końca XVIII wieku*, Warszawa 2008, 19; E. Szykiewicz, *Dawne mapy Śląska jako dokument zmian zachodzących w terenie*, w: *Z dziejów kartografii*, t. 14, s. 376; Kochanek, *Boska prawica a europocentryzm*, s. 170-171; Wendt, *Skarby kartografii*, s. 56-57.

¹⁵¹ Kolorowe reprodukcje mapy: W. Iwańczak, *Mapy morskie i ich tajemnice*, „Mówią Wieki” 36 (1993) nr 1(404), wklejka po s. 24 (fragment ok. 50% mapy); Kochanek, *Anatole – Dysis –*

Tab. 24: Mapa z Ebstorf (ok. 1300)
(wielkość oryginału: 3580 x 3560 mm)¹⁵².

Spośród jej winiet stolic Pentarchii szczególnie wiele miejsca poświęcono Rzymowi i Jerozolimie. Ta pierwsza ma mury obronne w kształcie owalnym. Mury te wzmacnia 16 wież. Jediną bramą miejską jest Porta S. Paolo. Miasto jest podzielone Tybrem na część wschodnią i zachodnią. Wewnątrz winiety znajduje się sześć legend. Cztery z nich odnoszą się do bazylik: *ad S. Petrum*, *ad S. Mariam Maiorem*, *ad S. Joannem in Laterano*, *S. Crucis*. Natomiast dwie pozostałe brzmią: *Cristiancia c.* (= *Crescentii Civitas* = *turris Crescentii* = Castel Sant'Angelo), *Rotunda* (= Pantheon = *S. Maria Rotunda*). Natomiast

Arktos – Mesembria, s. 485 (cała mapa); tenże, *Boska prawica a europocentryzm*, s. 171, ryc. 3 (cała mapa); Wendt, *Skarby kartografii*, s. 56-57 (cała mapa). Czarno-białe reprodukcje mapy: Strzelczyk, *Mapy*, s. 167, ryc. 82 (fragment); tenże, *Dworzanin trzech władców*, s. 2 (cała mapa) i s. 3 (dwa fragmenty); tenże, *Gerwazy z Tilbury*, ryc. 4 (cała mapa) i ryc. 5 (dwa fragmenty); Janczak, *Zarys dziejów kartografii śląskiej*, (cała mapa na okładce) oraz s. 38, ryc. 7 (cała mapa) i s. 39, ryc. 8 (fragment); Strzelczyk, *Szkice średniowieczne*, s. 74, ryc. 2 (fragment); s. 76, ryc. 3 (fragment); s. 97, ryc. 8 (fragment) oraz tab. 42 (między s. 176 a 177: cała mapa); Zalewska-Lorkiewicz, *Średniowieczne mapy ilustrowane*, s. 9, ryc. 1 (cała mapa), s. 11, ryc. 2 (fragment); *Wyobrażenia średniowieczne*, tab. 6 (na końcu tomu: cała mapa); Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, t. 2: *Ilustracje*, ryc. II (cała mapa); też, *Świat rozległy i obcy*, s. 67, ryc. 7 (cała mapa), s. 78, ryc. 16 (fragment); też, *Średniowieczne plany Rzymu*, s. 76, ryc. 1 (fragment); Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 37, ryc. 17 (fragment); Strzelczyk, „*Klucz do poznania nieba*”, s. 57 (fragment); tenże, *Średniowieczny obraz świata*, s. 194, ryc. 2 (fragment); Horodyski, *Kształt i wielkość Ziemi*, s. 36, ryc. 2.8 (cała mapa).

¹⁵² Źródło rycin: www.uni-lueneburg.de/hyperimage/EbsKart/start.html [dostęp: 21.07.2014]. Inne kolorowe reprodukcje mapy: Bagrow – Skelton, *Meister der Kartographie*, kol. 97-98; Kupčik, *Alte Landkarten*, s. 17, ryc. I; Wilke *Die Ebstorfer Weltkarte*, 2: *Tafelband* (duża reprodukcja dołączona w zakładce na końcu tomu); Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 474, ryc. 84 i s. 477, ryc. 85b; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 459, ryc. X.11; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 365, ryc. 12; *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 53-54, ryc. I.6; C.J. Schüller, *Die Geschichte der Kartographie*, Paris 2010, 17; Wolf, *Jerusalem und Rom*, s. 362, ryc. 9.26; Edson – Savage-Smith – Brincken, *Der mittelalterliche Kosmos*, s. 68, ryc. 49; Nöth, *Medieval Maps*, s. 350, ryc. 3; Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, s. 55, ryc. 9. Tekst legend mapy: K. Miller, *Die Ebstorfkarte, eine Weltkarte aus dem 13. Jahrhundert*, Stuttgart und Wien, Roth, 1900³; *Die Ebstorfer Weltkarte: kommentierte Neuauflage in zwei Bänden*, Bd. 1: *Atlas*, Bd. 2: *Untersuchungen und Kommentar*, hrsg. H. Kugler, unter Mitarbeit von S. Glauch und A. Willing, digitale Bildbearbeitung Th. Zapf, Berlin 2007; www.uni-lueneburg.de/hyperimage/EbsKart/start.html [dostęp: 21.07.2014]. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, S. 151-157. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 194-197 (52, 2). Jest to, obok mapy z Psalterza Londenckiego i mapy z Hereford, jedna z najczęściej reprodukowanych średniowiecznych map świata.

poza owalem murów, za bramą św. Pawła znajdują się trzy następne bazyliki, podpisane jako: *Laurentii*, *Sebastiani* oraz pozbawiona legendy (zapewne przez zatarcie) bazylika św. Pawła za Murami (S. Paolo fuori le Mura). W sumie więc winieta obejmuje siedem głównych bazylik rzymskich oraz Panteon i Zamek Anioła¹⁵³. Dodatkowym jej elementem jest sylwetka lwa, który stoi na murach po ich północno-wschodniej stronie, a nad nim widnieje legenda: *Secundum formam leonis inchoata est Roma*. Legenda ta jest dość często cytowana¹⁵⁴. Odnoszą się do niej również polscy badacze¹⁵⁵. Podobne zdanie znajduje się u Honoriusza z Autun (ok. 1080 - ok. 1154)¹⁵⁶ i Gerwazego z Tilbury (ok. 1150 - ok. 1235)¹⁵⁷. Warto w tym miejscu przypomnieć, że za papieża Leona IV (ok. 790 - 17 VII 855; papież od 10 IV 847) w latach 848-852 zbudowano specjalne mury obronne wokół Wzgórza Watykańskiego, celem obrony bazyli św. Piotra przed atakami muzułmanów. Ta nowa część miasta nosiła nazwę *Civitas Leonina* i prawdopodobnie dlatego z biegiem czasu powstała zbitka pojęciowa cytowana przez powyższych autorów. Dosłownie ideę tę przejął autor planu Rzymu zamieszczonego w *Liber Ystoriarum Romanorum*, datowanego na koniec XIII wieku. Mury otaczające Rzym mają tam bowiem kształt lwa oraz podpis: *Roma edificata amuodo de lione*¹⁵⁸.

¹⁵³ Pełny tekst legend tej winiety znajduje się w: Miller, *Die Ebstorkarte*, s. 35; Brincken, *Roma nella cartografia medievale*, s. 223 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 605).

¹⁵⁴ Por. Ch. Huelsen, *La pianta di Roma dell'Anonimo Einsidlense*, Roma 1907, 12; Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 195; Ph. Jacks, *The Antiquarian and the Myth of Antiquity: The Origin of Rome in Renaissance Thought*, Cambridge 1993 [Chapter I: *In Forma Leonis. The Medieval City*] [non vidi]; K. Brodersen, *Ein karolinischer Stadtplan von Rom?*, „*Cartographica Helvetica*” 14 (1996) 40, nota 30; Brincken, *Roma nella cartografia medievale*, s. 223 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 605); H. W. von dem Knesebeck, *Der Kontinent der Städte und Wege. Europa und seine Stellung in Welt und Weltgeschichte auf der Ebstorker Weltkarte*, w: *Gründungsmythen Europas im Mittelalter*, hrsg. M. Bernsen – M. Becher – E. Brügggen, Bonn 2013, 108, nota 12.

¹⁵⁵ Por. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury*, s. 255; Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, s. 30.

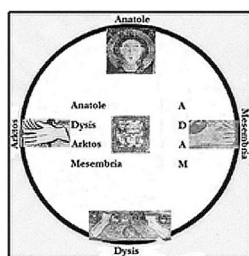
¹⁵⁶ Por. Honorius Augustodunensis, *Imago mundi* I 16, ed. V.I.J. Flint, „*Archives d'Histoire Doctrinale et Littéraire du Moyen Âge*” 57 (1983) 61 = PL 172, 129C: „[...] Roma formam leonis habet”.

¹⁵⁷ Por. Gervasius Tilleberiensis, *Otia imperialia* II 8, ed. and transl. S.E. Banks – J.W. Binns: Gervase of Tilbury, „*Otia imperialia*”. *Recreation for an Emperor*, Oxford Medieval Texts, Oxford 2002, 260: „*Italie caput est Roma, [...], ad formam leonis ob insignem sui dominationem formata*”. Por. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury*, s. 255; Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, s. 30.

¹⁵⁸ Źródło oryginału: Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. 151 in scrinio, fol. 107^v (wielkość oryginału: 144 x 107 mm). Kolorowe reprodukcje: Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ryc. 52; S. Bogen – F. Thürlemann, *Rom. Eine Stadt in Karten von der Antike bis heute*, Darmstadt 2009, 25, ryc. 3. Reprodukcje czarno-białe: Brodersen, *Ein karolinischer Stadtplan*, s. 38, ryc. 6. Reprodukacja czarno-biała w bibliografii polskiej: Zalewska-Lorkiewicz, *Średniowieczne plany Rzymu*, s. 76, ryc. 2.

Drugą ważną winietą jest schemat Jerozolimy¹⁵⁹. Jest to kwadrat. Boki tej figury geometrycznej tworzą mur obronny zaopatrzony w blanki, który posiada 12 wież, a każda z nich jest zaopatrzona w bramę. Schemat ten nawiązuje do opisu Miasta z tekstu Apokalipsy św. Jana (21, 12; por. Ez 48, 30-35): „Miało ono mur wielki a wysoki, miało dwanaście bram, [...]”¹⁶⁰ oraz Ap 21, 16: „A Miasto układa się w czworobok i długość jego tak wielka jest, jak i szerokość”¹⁶¹. W środku tego kwadratu znajduje się grób, z którego zmartwychwstaje Chrystus zwrócony twarzą ku Północy i gestem prawej ręki błogosławi północną część ekumeny. Scena ta koresponduje z ogólnym schematem mapy z Ebstorf, gdzie głowa, stopy i rozpostarte ramiona Chrystusa pokrywają się z czterema stronami świata. Wiadomo zaś, że cztery pierwsze litery greckich nazw czterech stron świata tworzą akrostych imienia Adam. W ten sposób Chrystus został przedstawiony jako Nowy Adam, zgodnie z Pawłową typologią Adam-Chrystus (1Kor 15, 22; por. Rz 5, 12-21): „[...] jak w Adamie wszyscy umierają, tak też w Chrystusie wszyscy będą ożywieni”. W konsekwencji winiety Jerozolimy i akrostych Nowego Adama stanowią organiczną jedność, wyrażając najważniejsze przesłanie tej mapy. Jego wizualizacja wygląda następująco:

Tab. 24A: Jerozolima w schemacie mapy z Ebstorf¹⁶².

¹⁵⁹ Por. F. Niehoff, *Umbilicus mundi – Der Nabel der Welt. Jerusalem und das Heilige Grab im Spiegel von Pilgerberichten und -karten, Kreuzzügen und Reliquiaren*, w: *Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik. Katalog zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle. Hugo Borger zum 60. Geburtstag gewidmet*, hrsg. A. Legner, t. 3, Köln 1985, 53-72; K. Hengevoss-Dürkop, *Jerusalem – Das Zentrum der Ebstorf-Karte*, w: *Ein Bild vor Columbus. Die Ebstorfer Weltkarte*, Interdisziplinäres Colloquium 1988, hrsg. H. Kugler – E. Michael, Acta Humaniora, Weinheim 1991, 205-222; Baumgärtner, *Die Wahrnehmung Jerusalems*, s. 299-301; taż, *Jerusalem: Zentrum der Welt und Ziel der Pilger*, w: „Saladin und die Kreuzfahrer”. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), im Landesmuseum für Natur und Mensch Oldenburg und in den Reiss-Engelhorn-Museen Mannheim, hrsg. A. Wieczorek – M. Fansa – H. Meller, Publikationen der Reiss-Engelhorn-Museen 17. Schriftenreihe des Landesmuseums für Natur und Mensch Oldenburg 37, Mainz 2005, 288-293; Brincken, *Jerusalem on medieval mappaemundi*, s. 368-369 (= taż, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 696-697); Wolf, *Jerusalem und Rom*, s. 32-36.

¹⁶⁰ Przekłady tekstów biblijnych za „Biblią Tysięclecia”.

¹⁶¹ Por. Baumgärtner, *Die Wahrnehmung Jerusalems*, s. 299.

¹⁶² Oryginał tego schematu, autorstwa niżej podpisanego, zamieszczono w: P. Kochanek,

Zmartwychwstający Chrystus, zwrócony w geście błogosławieństwa ku północy, a zatem ku jafetyckiej części ekumeny, jest swego rodzaju symbolem nadziei ówczesnego chrześcijaństwa¹⁶³.

Winietta ta posiada trzy legendy. Pierwsza to krótka identyfikacja miasta – *Iherusalem*. Druga legenda brzmi: *Sepulcrum Domini gloriosum teste Ysaia*. Tekst ten staje się jasny w świetle przekładu Iz 10, 11, jaki znajduje się w Wulgacie: *in die illa radix Iesse qui stat in signum populorum ipsum gentes deprecabuntur et erit sepulcrum eius gloriosum*. Nawiązanie do idei Grobu Pańskiego, które w formie graficznej pojawia się znacznie wcześniej (Tab. 5, 8, 12-16, 20 i 22), tutaj zostaje wyrażone *explicite* poprzez legendę. Wreszcie trzecia bardzo rozbudowana legenda, zawiera trzy zasadnicze elementy: 1) podaje odległości między Jerozolimą a głównymi miastami Ziemi Świętej; 2) nawiązuje do Ps 74(73), 12, który w przekładzie Wulgaty został oddany następująco: *Deus autem rex meus ab initio operatur salutes in medio terrae*; 3) oraz odwołuje się do *Carmen paschale* Seduliusza († ok. 450): *Ergo ubi depositi thesaurum corporis amplum/Nobilis accepit Domino locus ille iacente,/ Nobilior surgente tamen, [...]*¹⁶⁴. Tekst tej legendy brzmi:

„Iherusalem sanctissima Iudee metro polis, XXIII° miliario a Sychem, XVI° a Dispoli, XVI° ab Hebron, XIV° ab Ihericho, III° a Bethleem, XVI° a Bersabee, XXIV° ab Ascalone, totidem a Joppe, XVI° a Ramatha, VI° ab Emaus, IV° miliario a montanis que adiit Maria cum festinatione. Hec civitas celeberrima capud omnium civitatum toti mundo extat, quia in ea salus humani generis morte et resurrectioni Domini consumata est dicente psalmista: Rex noster ante secula etcetera. Ipsa etiam civitas magna continet sepulcrum Dominicum, quod pia aviditate querere desiderat totus orbis, quia nobilitavit illud resurgens a mortuis victor mortis, unde Sedulius: Ubi, inquit, depositi thesaurum corporis amplum nobilis accepit Domino locus ille iacente, nobilior ipso resurgente sanctus est”¹⁶⁵.

I tutaj pojawia się idea Grobu Chrystusa, miejsca złożenia Jego zwłok i zmartwychwstania, jako centrum ekumeny.

Należy również pamiętać o sekwencji winiet, które znajdują się po południowo-wschodniej stronie Jerozolimy. Jest ich dziewięć: 1) *Mons Syon*; 2) *Siloe fons*; 3) *Vallis Iosaphat*; 4) *Mons Olyveti*; 5) *Fons Sylva est ad radicem montis Syon, qui non iugibus aquis sed in certis horis ebullit. Cuius aque ut exciperentur, quasi stagnum non longe a fonte construtum est. Quam collec-*

Literarische Topoi und graphische Schemata des Nordens in der mittelalterlichen Kartographie (w druku). Por. tenże, *Anatole – Dysis – Arktos – Mesembria*, s. 471.

¹⁶³ Por. tenże, *Anatole – Dysis – Arktos – Mesembria*, s. 471-488.

¹⁶⁴ Sedulius, *Carmen paschale* V 295-297, ed. J. Huemer, CSEL 10, Vindobonae 1885, 136 (= PL 19, 737A), tłum. H. Wójtowicz: Sedulius Caelius, *Opera omnia – Dzieła wszystkie. Tekst łacińsko-polski*, Źródła i Monografie TN KUL 188, Lublin 1999, 211.

¹⁶⁵ Na temat źródeł tekstu legend zob. nota 152. Por. Hengevoss-Dürkop, *Jerusalem – Das Zentrum der Ebstorf-Karte*, s. 216-217, nota 26-29; Wolf, *Jerusalem und Rom*, s. 35 i nota 60.

tionem modo Piscinam modo Natatorium vocat scriptura; 6) In valle Iosaphat est secundum traditionem Syrorum de Sylo manans sub terra; 7) Ecclesia Sce. Marie; 8) In accubitu montis Olyveti in oriente iactus lapidis a Gethsemane oravit Iesus; 9) Duo sunt Galylee; una gentium vicina finibus Tyrriorum in tribu Neptalim; altera circa Tyberiadem et stagnum Genesareth in tribu Zabulon; et volgariter dicitur Galylea via, que de Syon descendit in Iosaphat. Sekwencja tych winiet i legend przypomina te, które w formie niejako skróconej, wynikającej chociażby z braku miejsca, zawiera winieta Jerozolimy z tzw. mapy św. Hieronima do Nowego Testamentu (Tab. 3 i 24B).

Tab. 24B: Jerozolima na mapie z Ebstorf i na mapie św. Hieronima Nowego Testamentu

Winieta Jerozolimy na mapie z Ebstorf jest kluczem do zrozumienia tej mapy jako takiej. W jej cieniu pozostaje winieta Rzymu. Natomiast winiety Antiochii, Aleksandrii i Konstantynopola są tylko tłem dla jerozolimskiej sceny zmartwychwstania. Przy prostej winiecie Antiochii, mającej formę symetrycznie zbudowanej warowni nad brzegiem rzeki (dwie wieże obronne flankujące wieżę środkową o cywilnym charakterze), znajduje się nieco obszerniejsza legenda, poświęcona miastu i płynącemu przez nie Orontesowi¹⁶⁶. Z kolei legenda Aleksandrii, której winieta obok samego miasta (tylko to z braku miejsca przedstawia Tab. 24) posiada również schemat latarni morskiej, brzmi krótko: *Alexandria c., quam Alexander Magnus construxit. Hic Scs. Marcus evangelista passus est*. Natomiast winieta Konstantynopola posiada w porównaniu z dwoma poprzednimi znacznie większą ilość detali architektonicznych¹⁶⁷.

Generalnie zatem winiety metropolii Pentarchii na mapie z Ebstorf, chociażby ze względu na wielkość samej mapy, są schematami złożonymi, o bogatej symbolice zarówno biblijnej, jak i historycznej. Hierarchia metropolii jest jednoznaczna. Jerozolima, a dokładniej Grób Chrystusa, stanowi centrum

¹⁶⁶ „Fluvius Orontis iuxta muros Antyochie decurrit, qui a solis ortu oriens non longe ab urbe mari conditur. Quem de originis sue tractu Orientem latini appellaverunt, cuius fluentis frigidioribus et zephiris assidue ibi spirantibus tota civitas momentis omnibus refrigeratur”; odnośnie do źródeł tekstu legend zob. nota 152.

¹⁶⁷ Por. P. Kochanek, *Winieta Konstantynopola na mapie z Ebstorf* (w druku).

ekumeny. Natomiast Rzym jest głównym punktem odniesienia chrześcijańskiej części ekumeny, czyli Europy. Trzy pozostałe miasta są rodzajem tła. Jest to zarazem odbicie światopoglądu religijnego i geopolitycznego tamtych czasów. Zredukowane do Europy chrześcijaństwo stara się nie tylko klarownie widzieć swe położenie, lecz również je zrozumieć.

*

Mapa z Hereford (Tab. 25), wykonana pomiędzy rokiem 1276 a 1305, należy obok mapy z Psalterza Londyńskiego (Tab. 21) i mapy z Ebstorf (Tab. 24) do najbardziej znanych i najczęściej reprodukowanych map średniowiecznych. W polskiej literaturze przedmiotu mapa ta jest jednak raczej tylko wspominana niż analizowana¹⁶⁸. Jedyne obszerniejsze refleksje nad tą mapą znaj-

¹⁶⁸ W literaturze polskojęzycznej jest wiele wzmianek na jej temat, por. A.C. Crombie, *Nauka średniowieczna i początki nauki nowożytnej*, t. 1: *Nauka w średniowieczu w okresie V-XIII w.*, tłum. S. Łypacewicz, Warszawa 1960, 223; Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku*, s. 13; Grabski, *Polska w opiniach obcych X-XIII w.*, s. 84, 85 (nota 14), 91-92 i 106; Strzelczyk, *Mapy*, s. 163-164; Grabski, *Aktualizacja Polski w Europie Zachodniej w XIII w.*, s. 83; Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury*, s. 220-221; Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 16, nota 26; Poznań 1989², 23, nota 26; Warszawa 2012³, 23, nota 46); Strzelczyk, *Odkrywanie Polski przez Europę*, s. 53; tenże, *Uwagi o kartografii średniowiecznej*, s. 97, 98, 100, 103-104, 109 i 113 (= tenże, *Średniowieczny obraz świata*, s. 48, 49, 51, 53, 58 i 61); H. Mode, *Stwory mityczne i demony. Fantastyczny świat istot mieszanych*, tłum. A.M. Linke, Warszawa 1977, 208 i 210; R.A. Skelton, *Badanie i zbieranie map. Przegląd historyczny*, oprac. i tłum. S. Pietkiewicz, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej” 1977 z. 4, 21-22; Szeliga, *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego*, s. 17; J. Strzelczyk, *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*, Warszawa 1987, 262; A.H. Robinson – S.D. Randall – J.L. Morrison, *Podstawy kartografii*, red. nauk. przekładu W. Ostrowski, Warszawa 1988, 35; Schnayder, *Mapa na ołtarzu*, s. 140-143; Stelmach, *Historia kartografii Pomorza Zachodniego*, s. 15; Strzelczyk, *Der Prozeß der Aktualisierung Polens*, s. 157 (= tenże, *Proces aktualizacji obrazu Polski*, s. 196); Zalewska-Lorkiewicz, *Mirabilia descripta*, s. 20 i 22; Iwańczak, *Średniowieczne czy renesansowe*, s. 384; J. Strzelczyk, *Drogi i bezdroża wiedzy o świecie w Europie wczesnośredniowiecznej. Aethicus z Istrii i jego „Kosmografia”*, „Kwartalnik Historyczny” 100 (1993) nr 4, 7 (= tenże, *Średniowieczny obraz świata*, s. 67); Zalewska-Lorkiewicz, *Średniowieczne mapy ilustrowane*, s. 8, 10, 13, 15-18 i 24; Favier, *Wielkie odkrycia od Aleksandra do Magellana*, s. 147, 185, 217 i 218; Iwańczak, *Wybrane zagadnienia wyobraźni kartograficznej średniowiecza*, s. 109-110; Knapieński, *Imago mundi*, s. 39 i 41; P. Grabowski, *Obraz terytorium Prus Wschodnich w kartografii XV-XIX wieku*, w: *Z dziejów kartografii*, t. 8: *Ziemie dawnych Prus Wschodnich w kartografii*, *Materiały z XVI Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii*, Olsztyn, 29-30 września 1995, red. P. Grabowski – J. Ostrowski, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego 164, Olsztyn 1997, 19; Zalewska-Lorkiewicz, *Średniowieczne mapy ilustrowane*, s. 6, nota 6; też, *Świat rozległy i obcy*, s. 68 i 76; Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 35-36; Orłowska, *Geografia regionalna*, s. 119; Strzelczyk, *Imago mundi Ebstorfiensis*, s. 12; Iwańczak, *Obraz Europy Środkowowschodniej*, s. 191; Kozica, *Mapa Śląska Martina Helwiga*, s. 92; Strzelczyk, *Europa Środkowowschodnia w erudycji geograficznej Średniowiecza*, s. 223; tenże, *Mapa w średniowieczu*, s. 113 i 115; Simiński, *Obraz ziem inflanckich*, s. 109 i 110; Skrycki, *Dzieje kartografii Nowej Marchii*, s. 19; Kochanek, *Boska prawica a europocentryzm*, s. 173-174.

dują się w pracy K. Zalewskiej-Lorkiewicz¹⁶⁹. Również liczba reprodukcji tej popularnej mapy nie jest w literaturze polskiej imponująca¹⁷⁰.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 25: Mapa z Hereford (1276/1305)

Źródło oryginału: Hereford, The New Library at Hereford Cathedral

(wielkość oryginału: 1580 x 1330 mm)¹⁷¹.

Mapa ta posiada wszystkie winiety metropolii Pentarchii. Pod względem graficznym cztery pierwsze są do siebie podobne w tym sensie, że są schematy architektoniczne. Natomiast winieta Jerozolimy, złożona z okręgu zwieńczonego krzyżem, została oparta na zupełnie innej logice.

Winieta Rzymu ma charakter trójpoziomowy. Pierwszy poziom tworzą mury obronne zwieńczone blankami, flankowane przez wieże. Drugi poziom przypomina budowlę sakralną z dwoma wieżami. Trzeci poziom to wielka wieża obronna (donżon – Zamek Anioła?), posiadająca blanki podobnie jak mury pierwszego poziomu, która stanowi najwyższe piętro winiety. Patrząc na układ tych trzech stref można bez trudu dostrzec dużą dbałość rysownika zarówno o symetrię horyzontalną, jak i wertykalną tego schematu. Dodatkowym podkreśleniem urbanistycznego i architektonicznego bogactwa Rzymu jest wie-

¹⁶⁹ Por. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, passim (spec. s. 31-32, 37, 41, 48-49, 59, 68, 82, 124-125, 133, 135-136, 138-139, 146-147, 165, 176-181, 189-190, 203 i 218-219).

¹⁷⁰ Kolorowe reprodukcje mapy, por. Kochanek, *Boska prawica a europocentryzm*, s. 173, ryc. 6 (cała mapa); Wendt, *Skarby kartografii*, s. 54 (fragment); tamże, s. 55 (cała mapa). Czarno-białe reprodukcje mapy: Labuda, *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Słowian*, s. 137 (fragment); Strzelczyk, *Mapy*, s. 163, ryc. 79 (fragment); tenże, *Gerwazy z Tilbury*, ryc. 3 (fragment); Robinson – Randall – Morrison, *Podstawy kartografii*, s. 36, ryc. 2.5 (cała mapa); Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, t. 2: *Ilustracje*, ryc. III (cała mapa); Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 36, ryc. 16 (fragment).

¹⁷¹ Źródło rycin: reprodukcja mapy zakupiona przez autora artykułu w Hereford (The New Library at Hereford Cathedral). Inne kolorowe reprodukcje mapy: Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 457, ryc. 81; Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 467, ryc. X.12; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 364, ryc. 11; Schüler, *Die Geschichte der Kartographie*, s. 18; Wolf, *Jerusalem und Rom*, s. 366, ryc. 9.30; Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, s. 53, ryc. 8. Tekst legend mapy: K. Miller, *Die Herefordkarte*, Stuttgart 1903²; S.D. Westrem, *The Hereford Map: A Transcription and Translation of the Legends with Commentary*, Terrarum Orbis 1, Turnhout 2001. Fragmenty tekstu legend mapy: Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 163-166. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 197-202 (52, 3). Jest to, obok mapy z Psalterza Londenckiego i mapy z Ebstorf, jedna z najczęściej reprodukowanych średniowiecznych map świata.

łość linii, głównie poziomych, segmentujących poszczególne elementy architektury. Ponadto winieta ta posiada również rozbudowaną legendę, która brzmi: *Roma, capud [sic!] mundi, tenet orbis frena rotundi*¹⁷². To samo zdanie znajduje się u Gerwazego z Tilbury¹⁷³ oraz u Benzo z Alessandrii (ok. 1270 - ok. 1330)¹⁷⁴. Bardzo podobne zdanie można przeczytać w *Graphia aureae urbis Romae*, pracy powstałej ok. roku 1030: *Roma caput mundi regit orbis frena rotundi*¹⁷⁵. Zdanie to powraca począwszy od roku 1033 w bullach cesarza Konrada II (ok. 990 - 4 VI 1039; cesarz od 1027)¹⁷⁶. Natomiast Piotr Damiani (ok. 1007-1072) przekazał nam jego mutację¹⁷⁷. Zasadniczo między *tenet* i *regit* nie można dostrzec w kontekście powyższej sentencji głębszej różnicy. Z drugiej strony *regit* w połączeniu z *Roma* przywołuje na myśl słynny wers Wergiliusza (70-19 prz. Chr.): *tu regere imperio populos, Romane, memento*¹⁷⁸. Podobny „imperialny” wydzźwięk ma zwrot *Roma caput mundi*¹⁷⁹.

¹⁷² Westrem, *The Hereford Map*, s. 271 (nr 680). Por. Miller, *Die Herefordkarte*, s. 28; H. Schulte Herbrüggen, „Ite in mundum universum”. *Beobachtungen zur Imago mundi im Dom zu Hereford*, w: *Reisen in reale und mythische Ferne. Reiseliteratur in Mittelalter und Renaissance*, hrsg. P. Wunderli, *Studia Humaniora* 22, Düsseldorf 1993, 46.

¹⁷³ Por. Gervasius Tilleberiensis, *Otia imperialia* II 8, ed. Banks – Binns, s. 256: „Roma, caput mundi, tenet orbis frena rotundi”. Por. Westrem, *The Hereford Map*, s. 270. Fraza ta powraca w wielu opracowaniach, por. Th. Wright, *Essays on Archaeological Subjects, and on Various Questions Connected with the History of Art, Science, and Literature in the Middle Ages*, vol. 1, London 1861, 16; M. Seidlmayer, *Wege und Wandlungen des Humanismus. Studien zu seinen politischen, ethischen, religiösen Problemen*, Göttingen 1965, 18; J. Berrigan, *The Chapter on Rome from the Cronica of Benzo d'Alessandria*, „Manuscripta” 38 (1994) nr 1, 52; D.K. Connolly, *Copying Maps by Matthew Paris: Itineraries fit for a King*, w: *The 'Book' of Travels: Genre, Ethnology, and Pilgrimage, 1250-1700*, ed. P. Brummett, *Studies in Medieval and Reformation Traditions* 40, Leiden 2009, 177, nota 25.

¹⁷⁴ Por. Bencius Alexandrinus, *Cronicae* 132, ed. J. Berrigan, w: tenże, *The Chapter on Rome from the Cronica of Benzo d'Alessandria*, s. 64: „Et alter dicit, Roma caput mundi tenet orbis frena rotundi”.

¹⁷⁵ *Graphia aureae urbis Romae*, ed. A.F. Ozanam, w: tenże, *Documents inédits pour servir à l'histoire littéraire de l'Italie depuis le VIIIe siècle jusqu'au XIIIe, avec des recherches sur le Moyen Âge italien*, Paris 1850, 175.

¹⁷⁶ Por. P.E. Schramm, *Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit, 751-1152*, Leipzig 1928, 106 i 387, ryc. 138b; tenże, *Kaiser, Rom und Renovatio: Studien zur Geschichte des römischen Erneuerungsgedankens vom Ende des Karolingischen Reiches bis zur Investiturstreit*, Darmstadt 1957², 203; H. Beumann, *Das Imperium und die Regna bei Wipo*, w: *Aus Geschichte und Landeskunde. Forschungen und Darstellungen. Franz Steinbach zum 65. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern*, Bonn 1960, 35 (= tenże, *Wissenschaft vom Mittelalter*, Köln 1972, 199); Brincken, *Roma nella cartografia medievale*, s. 224 (= taż, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalter*, s. 606); R. Staats, *Die Reichskrone. Geschichte und Bedeutung eines europäischen Symbols*, Kiel 2008², 21.

¹⁷⁷ Por. Petrus Damianus, *Epistula* 15, PL 144, 235B: „Coeli Roma seras tenet, et regit orbis habenas”. Por. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio*, s. 204, nota 1.

¹⁷⁸ Vergilius, *Aeneis* VI 851, ed. A. Bellessort i R. Durand.

¹⁷⁹ Na ten temat jest wiele opracowań. Swego rodzaju syntezą z tego zakresu może być wydana w roku 2010 praca B. Wolfa (*Jerusalem und Rom*, s. 141-161, 188-206, 220-251, 260-261 i 266-270), gdzie autor zebrał zarówno teksty źródłowe, jak i opracowania.

Zwroty te ok. roku 1000 nabierają nowego znaczenia w kontekście idei budowy uniwersalnego cesarstwa chrześcijańskiego, podjętej przez Ottona III (980 - 24 I 1002; cesarz od 21 V 996), wspieranego przez papieża Sylwestera II (ok. 945 – 12 V 1003; papież od 2 IV 999), czyli Gerberta z Aurillac, przy czym ten ostatni uchodzi, jak wiadomo, za właściwego architekta tej koncepcji, która pojawiła się powtórnie w czasach Konrada II. Sentencja ta powtórzona w ponad dwa i pół wieku później na mapie z Hereford z czasownikiem *tenet* ma już nie tyle wydźwięk „imperialny”, co wydaje się odnosić do idei prymatu papieskiego, a zatem ma swe źródło nie u Wergiliusza, a w tradycji apostoelskiej. Z jeszcze innego punktu widzenia można by powiedzieć, że bez względu na to do jakiej tradycji zostaną odniesione czasowniki *tenet* i *regit* idea dominacji rzymskiej została przez autora mapy z Hereford wyrażona w sposób jednoznaczny.

Antiochia to podobnie jak Rzym miasto z murami obronnymi zaopatrzonymi w blanki, które posiada trzy wieże. Wieże te różnią się w górnej części. Być może rysownik chciał w ten sposób zaznaczyć różnorodność funkcji, jakie spełniało to miasto, które od roku 1268 było w rękach muzułmanów. Legenda zaś głosi: *Antiochia civitas*¹⁸⁰.

Podobna legenda, *Alexandria civitas*¹⁸¹, znajduje się obok winiety Aleksandrii, która ma charakter stosunkowo niewielkiego obronnego miasta. Poza jego obrębem znajduje się schemat latarni morskiej¹⁸².

Najciekawsza jest tutaj winieta znajdującej się w centrum mapy Jerozolimy, której lapidarna legenda – *Civitas Jerusalem*¹⁸³ – nie oddaje żadną miarą wymowy graficznego wizerunku miasta, na który składają się dwa podstawowe elementy. Pierwszym z nich jest okrągły mur z 16-ma blankami. Wewnątrz okręgu tworzone przez mur obronny znajduje się 8 wież. Cztery z nich, zorientowane zgodnie z czterema stronami świata i tworzące równoramienny krzyż grecki, robią wrażenie wież-bram. Alternują one z czterema innymi wieżami, przypominającymi baszty obronne, które z kolei tworzą krzyż św. Andrzeja. Sam środek okręgu zarysowanego przez wspomniany wyżej blankowany mur zajmują dwa lub trzy małe koncentryczne kręgi otoczone dodatkowo 8-ma innymi kręgami. Tę centralną geometryczną strukturę Scott D. Westrem określa jako „[...] the site in the Church of the Holy Sepulchre reputed to be the center of the terrestrial landmass [...]”¹⁸⁴. Symbolika okręgu jako synonimu figury doskonałej została tutaj pomnożona tyle razy, że czytelnik mapy ma go niemal w podświadomości. Drugi element to krzyż wraz z Ukrzyżowanym, który znajduje się po wschodniej stronie okrągłego, blankowanego muru. Legenda

¹⁸⁰ Westrem, *The Hereford Map*, s. 109 (nr 231). Por. Miller, *Die Herefordkarte*, s. 57.

¹⁸¹ Westrem, *The Hereford Map*, s. 179 (nr 424). Por. Miller, *Die Herefordkarte*, s. 69.

¹⁸² Por. Westrem, *The Hereford Map*, s. 175 (nr 415).

¹⁸³ Tamże, s. 167 (nr 389). Por. Miller, *Die Herefordkarte*, s. 58.

¹⁸⁴ Westrem, *The Hereford Map*, s. 166 (nr 389: komentarz).

dolączona do tego schematu głosi: *Mons Calvarie*¹⁸⁵. Głowę Chrystusa otoczą okrągły nimb, natomiast „Jesus's face has been almost obliterated by a series of vertical scratches in the vellum that make much of his figure difficult to discern (the cause is uncertain but is more likely to have resulted from the use of a pointer or the Map's having been folded down the middle than intentional vandalism)”¹⁸⁶. Sam krzyż jest zwrócony ku zachodowi i w tę też stronę świata patrzy Ukrzyżowany. W ten sposób autor mapy włącza się niejako w długą dyskusję na temat zorientowania krzyża Chrystusa na Golgocie, pokazując dodatkowo, że boska prawica Chrystusa znajduje się po europejskiej stronie ekumeny¹⁸⁷. Winieta Jerozolimy koncentruje się zatem na dwóch elementach: na momencie ukrzyżowania Chrystusa oraz na Jego grobie. Na bazie tych elementów zaś wypływa kwestia orientacji krzyża oraz wynikająca z niej teologia geopolityczna i kwestia rozumienia Grobu Chrystusa jako centrum świata. W konsekwencji problem w czyich rękach jest Jerozolima stawał się drugoplanowy, ponieważ nie miasto jako takie, lecz związane z nim wydarzenia historyczne uznano za najważniejsze. Wydarzeń tych nie da się wymazać, ponieważ nie da się zmienić historycznych faktów. W tym sensie dwa miejsca w Jerozolimie są na stałe związane z chrześcijaństwem, stojąc u jego zarania. Jest to przeniesienie środka ciężkości z topograficznego tu i teraz w wymiar historyczny, kładący akcent na tam i wtedy. Wymiar ten zamyka ostatecznie moment zmartwychwstania i wszystko, co dzieje się potem ma nie wymiar topograficzny (związany z konkretnym miejscem), lecz geograficzny (związany z ekumeną jako taką), ponieważ jest konsekwencją „rozesłania Apostołów” (Mt 28, 19; por. Mk 16, 15; J 20, 21; Dz 1, 8). Mapa z Hereford jest zatem świadectwem pewnej ideologicznej transformacji, polegającej na przewartościowaniu topograficznego ujmowania centrum ekumeny. Przewartościowanie to jest zresztą częściowo uchwytne już na wcześniejszych mapach, lecz dopiero autor tego kartogramu postawił przysłowiową kropkę nad „i”.

*

Pietro Vesconte (floruit: 1310-1330), kartograf genueński pracujący w Wenecji, uchodzi powszechnie za pioniera w zakresie tworzenia map morskich zwanych portolanami. Mapy te miały, jak wiadomo, stanowić pomoc nawigacyjną, stąd ich charakter odbiega znacznie od dotąd analizowanych w niniejszym artykule kartogramów. Nacisk jest bowiem położony na kształt linii brzegowej oraz związane z nią punkty orientacyjne. Mimo to na mapach Pietro Vesconte znajduje się kilka winiet metropolii Pentarchii (Tab. 26). Zainteresowanie problematyką dawnych map morskich jest w światowej historii

¹⁸⁵ Tamże, s. 167 (nr 388.). Por. Miller, *Die Herefordkarte*, s. 58.

¹⁸⁶ Westrem, *The Hereford Map*, s. 166 (nr 388: komentarz).

¹⁸⁷ Por. P. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus. Eine Auswertung der patristischen und mittelalterlichen Literatur*, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte 205, Mainz 2004, 210-213; tenże, *Boska prawica a europocentryzm*, s. 166-167.

kartografii znaczne. Bibliografia polska dotycząca historii kartografii morskiej została ostatnio zebrana i opublikowana (choć nie jest ona kompletna) przez Jerzy Ostrowskiego¹⁸⁸. Same mapy Pietro Vesconte wspomina w najnowszej swej pracy Lucyna Szaniawska¹⁸⁹.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 26: Pietro Vesconte, mapa wschodniej części Morza Śródziemnego (1321)

Źródło oryginału: Oksford, Bodleian Library, Ms. Tanner 190, fol. 204^v-205^r

(wielkość folium oryginału: 279 x 204 mm)¹⁹⁰.

Genueński kartograf wykonał wiele map tego typu. Tutaj jako przykład wzięto mapę z Ms. Tanner 190, datowanego na rok 1321, gdzie widnieją trzy dobrze czytelne winiety: Antiochii, Aleksandrii i Jerozolimy, która nie leży jednak w centrum mapy. Wszystkie one mają charakter schematycznych budowli obronnych. Winieta Aleksandrii posiada dodatkowo słynną latarnię morską. O ile obecność tej ostatniej winiety nie dziwi w przypadku map morskich, o tyle winiety Antiochii i Jerozolimy świadczą o pewnym szerszym kontekście, na który starał się zwrócić uwagę twórca tej portolany. Szczególnie ważna wydaje się być graficzna wzmianka o Jerozolimie. Jest ona swego rodzaju podpisem autora, wskazując na chrześcijańskie środowisko powstania mapy. Warto także zdać sobie sprawę z faktu, że owe trzy winiety odnoszą się wyłącznie do chrześcijańskich metropolii utraconych na rzecz islamu. Można to traktować jako pewną próbę przypomnienia każdemu potencjalnemu użytkownikowi mapy o istnieniu utraconego dziedzictwa chrześcijańskiego we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. W ten sposób żegluga na ten akwen nabiera charakteru misji, a obecność w tamtejszych portach stat-

¹⁸⁸ Por. J. Ostrowski, *Polskie piśmiennictwo poświęcone historii kartografii morskiej (przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, w: *Kartografia morska i krain nadmorskich*, red. R. Skrycki, Szczecin 2014, 177-203 (spec. s. 189-201). Zestawienie to pomija m.in. artykuł W. Iwańczaka (*Średniowieczne czy renesansowe*), czy opracowanie K. Zalewskiej-Lorkiewicz (*Ilustrowane mapae mundi*). To ostatnie przeoczenie jest szczególnie nieszczęśliwe, ponieważ autorka zamieszcza tam kilka reprodukcji ważnych map morskich.

¹⁸⁹ Por. L. Szaniawska, *Południowy Bałtyk i ziemie polskie na portolanach wykonanych w krajach śródziemnomorskich od początku XIV do końca XVI wieku*, w: *Kartografia morska*, s. 15 i 31.

¹⁹⁰ Źródło rycin: E. Edson – E. Savage-Smith, *Medieval Views of the Cosmos. Picturing the Universe in the Christian and Islamic Middle Ages*, with a foreword by T. Jones, Oxford 2004, 104-105, ryc. 52. Inne kolorowe reprodukcje mapy: Edson – Savage-Smith – Brincken, *Der mittelalterliche Kosmos*, s. 82, ryc. 58. Tekst map Pietro Vesconte (chodzi o swoistą konkordancję nazw na tych mapach): Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 132-136.

ków chrześcijańskich jest swoistym *memento* dla aktualnych ich posiadaczy. W tym sensie portolany Pietro Vesconte są nie tylko mapami morskimi, lecz spełniają również funkcję kommemoratywną. Przywołują dni chwały chrześcijańskiego Śródziemnomorza¹⁹¹.

*

Podobnie ma się rzecz z mapą morską tego samego autora znajdującą się w Ms. Vat. Lat. 2972 (Tab. 27), również datowaną ok. roku 1321.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 27: Pietro Vesconte, mapa wschodniej części Morza Śródziemnego (ok. 1321)
 Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Vat. Lat. 2972, fol. 108^v-109^r
 (wielkość folium oryginału: brak danych, por. Tab. 26)¹⁹².

Także i ona posiada tylko trzy winiety utraconych na rzecz islamu stołic Pentarchii. Najbardziej dopracowana jest winieta Antiochii, mająca formę murów obronnych, wzmocnionych trzema wieżami zaopatrzonymi w blanki. Schemat Aleksandrii oraz jej portu jest natomiast dość trudny do odczytania. Można w nim widzieć zarówno trzy wieże górujące nad linią murów obronnych, jak i mur obronny o trzech blankach. Grafika tej winiety jest bowiem słabo czytelna, ponieważ z biegiem lat uległa ona w znacznym stopniu zatarciu. Opinię tę mógłby – być może – zmienić kontakt z oryginałem tej mapy, co jednak w przypadku piszącego te słowa jest niemożliwe. Jeśli chodzi o winieta Jerozolimy to, choć posiada ona prostą i czytelną graficznie formę, jej interpretacja nie musi być jednoznaczna. W tym aspekcie jest ona podobna do winiety Aleksandrii, czyli może być interpretowana bądź jako trzy wieże dominujące nad linią murów, bądź jako mur obronny o trzech blankach¹⁹³.

¹⁹¹ A.-D. von den Brincken (*Portolane als Quelle der Vexillologie*, „Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde” 24 (1978) 418 = taż, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 215) ujmuje tę kwestię w nieco szerszym kontekście: „[...] ihr [Weltkarte des Pietro Vesconte] besonderes Charakteristikum ist [...] eine detaillierte Darstellung des Heiligen Landes: hier zeigt sich die Verknüpfung mit dem literarischen Werk, dessen Erläuterung Pietro mit seinen Arbeiten erstrebte, nämlich mit den «Secreta Fidelium Crucis» des Venetianers Marino Sanudo [ok. 1260-1338]. Marino ist einer der bedeutendsten Kreuzzugspropagandisten der Spätzeit gewesen, der 20 Jahre nach dem verlust der letzten lateinischen Bastion im Orient, nach dem Fall von Akkon, die Feder ergriff. Er stand in enger Beziehung zur avignonesischen Kurie und wollte wiederholt den Papst ermuntern, einen neuen Kreuzzug zu predigen”.

¹⁹² Źródło rycin: N. Bouloux, *Culture et savoirs géographique en Italie au XIVe siècle*, Terrarum Orbis 2, Turnhout 2002, ryc. 2. W kwestii legendy mapy por. nota 190.

¹⁹³ Por. Brincken, *Die Ausbildung konventioneller Zeichen*, s. 346 (= taż, *Studien zur*

Również i tutaj Jerozolima nie jest centralnym punktem mapy, lecz znajduje się na jej wschodnich peryferiach, co jest charakterystyczne dla portolan przedstawiających Morze Śródziemne.

*

Nieco młodsze od kartogramów P. Vesconte i nie mające nic wspólnego z jego mapami morskimi są klasyczne mapy świata (*mappaemundi*) benedyktyna Ranulfa Higdena (ok. 1280 - ok. 1363). Znajdują się one w ok. 20-stu manuskryptach jego kroniki świata, noszącej tytuł *Polychronicon*. Kronika ta była w XIV i XV w. często kopiowana, tak że do naszych czasów dotrwało z tego okresu ok. 135 jej rękopisów, lecz – jak widać – tylko niewielka ich część posiada mapy¹⁹⁴. Do najlepszych z graficznego punktu widzenia map należy kartogram znajdujący się w jednym z rękopisów British Library: Royal Ms. 14 C. IX (Tab. 28), a datowany na przełom lat 1342/1343. W literaturze polskiej postać Ranulfa Higdena i kwestia serii map, które zachowały się pod jego imieniem, jest bardzo rzadko przywoływana¹⁹⁵. Funkcjonuje też w dorobku kartografii polskiej niewiele reprodukcji jego map¹⁹⁶.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 28: Owalna mapa Ranulfa Higdena do *Polychronicon* (ok. 1342/1343)

Źródło oryginału: Londyn, British Library, Royal Ms. 14 C. IX, fol. 1^v-2^r

(wielkość oryginału: 465 x 342 mm)¹⁹⁷.

Universalkartographie des Mittelalters, s. 133): „Pietro Vesconte beschränk sich [...] auf schematische Ein- bis Dreizimmer”.

¹⁹⁴ Instruktywne opracowanie (wraz z bibliografią) dotyczące map Ranulfa Higdena przedstawiła niedawno I. Baumgärtner (*Graphische Gestalt und Signifikanz*, s. 101-129).

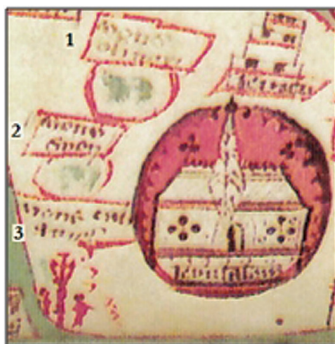
¹⁹⁵ Por. Grabski, *Polska w opiniach obcych X-XIII w.*, s. 85, nota 14; Iwańczak, *Średniowieczne czy renesansowe*, s. 388; Knapieński, *Imago mundi*, s. 41; Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mapae mundi*, s. 60 (Autorka wspomina tutaj konkretnie mapę z: Londyn, British Library, Royal Ms. 14 C. IX, fol. 1^v-2^r), 62, 65, 86, 129 i 143.

¹⁹⁶ Por. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mapae mundi*, t. 2: *Ilustracje*, s. 12, ryc. 17 (= Londyn, British Library, Royal Ms. 14 C. IX, fol. 1^v-2^r).

¹⁹⁷ Źródło rycin: Baumgärtner, *Graphische Gestalt und Signifikanz*, s. 108, ryc. 9. Inne kolorowe reprodukcje mapy: Galichian, *Countries south of the Caucasus in Medieval Maps*, s. 192-193, ryc. 80. Czarno-białe reprodukcje mapy: Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, tab. XIV (F); Bagrow – Skelton, *Meister der Kartographie*, kol. 313, ryc. 26; Woodward, *Medieval Mappaemundi*, w: *The History of Cartography*, t. 1, s. 352, ryc. 18.67; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 366-367, ryc. 13; Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ryc. 58. Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 99-108 (mapa nr 1 w klasyfikacji Millera). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 153-154 (47, 1).

Mapa ta posiada cztery winiety Pentarchii: Rzymu, Aleksandrii, Konstantynopola i Jerozolimy.

Ta ostatnia stanowi punkt centralny mapy i swą wielkością oraz dopracowaniem graficznym wyróżnia się od pozostałych. Winieta ta składa się z okręgu zarysowanego przez czarne „ciernie” lub wręcz przez „koronę cierniową”, wewnątrz której znajduje się biała budowla sakralna skonstruowana na zasadzie ścisłej symetrii poszczególnych elementów architektonicznych. Przestrzeń między wspomnianym czarnym „cierniowym” okręgiem a budowlą wypełnia czerwone tło. Kombinację tę można interpretować jako symbolikę męki Chrystusa połączoną z Bazyliką Grobu Świętego. Przypuszczenie to wzmacnia fakt, że na obu końcach dachu domniemanej bazyliki, w której centrum widnieje wysoka wieża, znajdują się ornamenty roślinne, które z niej niejako „wyrastają”. Jest to zatem budowla mająca w sobie siłę witalną. Ponadto środkowy segment tej budowli, który znajduje się pomiędzy dachem a fundamentem z nazwą miasta (*Jerusalem*), oddzielony od nich dwoma czerwonymi pasami, posiada centralnie usytuowane półotwarte wejście, a po obu jego stronach widoczne są rozety w kształcie (greckich) krzyży laskowanych (?!). Między zaś ramionami tych dwóch krzyży umieszczono cztery elementy (nie są to małe okręgi), które sprawiają, że można powstały w ten sposób schemat identyfikować z krzyżem jerozolimskim (por. Tab. 28A). A.-D. von den Brincken widzi to nieco inaczej twierdząc, że „Ranulf Higden, [...], shows a kind of chest or sarcophagus as a symbol for Jerusalem, [...], marking the Holy Sepulchre with a spire or a flag of victory”¹⁹⁸. Ostatecznie zaś prof. A.-D. von den Brincken przyjmuje, że symbolem Jerozolimy na tej mapie jest „sarcophagus of Christ”¹⁹⁹.

Tab. 28A: Jerozolima i okolice na mapie Ranulfa Higdena.

¹⁹⁸ Brincken, *Jerusalem on medieval mappaemundi*, s. 370 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 698).

¹⁹⁹ Tamże, s. 376 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 702).

Już poza winietą Jerozolimy (Tab. 28A) znajduje się kilka dodatkowych elementów, które niejako uzupełniają tę winietę, przypominając jednocześnie schematy tego miasta z mapy św. Hieronima do Nowego Testamentu (Tab. 3) i z mapy z Ebstorf (Tab. 24B). Jednak o ile tam elementy te zostały zlokalizowane po wschodniej i południowo-wschodniej stronie miasta, o tyle tutaj nazwy: 1) *Mons Oliveti*; 2) *Mons Syon*, 3) *Mons Calvarie*, znajdują się po północno-wschodniej i północnej stronie Jerozolimy²⁰⁰. Natomiast uderzający jest rysunek Kalwarii, gdzie została przedstawiona scena ukrzyżowania, a twarz Ukrzyżowanego wydaje się, podobnie jak na mapie z Hereford (Tab. 25), być zwrócona ku zachodowi lub ku północnemu-zachodowi. Chrystus jest zatem zwrócony w stronę jafetyckiej Europy²⁰¹. Brak natomiast krzyży dwóch łotrów. W zamian za to pod krzyżem można dostrzec dwie postacie, co z jednej strony przywodzi na myśl scenę z Kalwarii określaną mianem „testamentu z krzyża”, a opisaną w Ewangelii św. Jana (J 19, 26-27a): „Kiedy [...] Jezus ujrzał Matkę i stojącego obok niej ucznia, [...] rzekł do Matki: «Niewiasto, oto syn twój». Następnie rzekł do ucznia: «Oto Matka twoja»”; z drugiej zaś przywołuje sekwencję hymnu *Stabat Mater dolorosa*, której autorem ma być franciszkanin Jacopone da Todi (ok. 1230 - 25 XII 1306). Ta scena czyni bardziej prawdopodobną przedstawioną wyżej interpretację winiety samej Jerozolimy jako Bazyliki Grobu Świętego otoczonej nimbem „cierniowej korony”.

Również winieta Rzymu jest graficznie dopracowana. W pewnym sensie jest ona podobna do winiet tego miasta wkomponowanych w kilka poprzednich map: mapę Beatusa z Burgo de Osma (Tab. 10); tzw. mapę Sallustiusza z Watykanu (Tab. 12); mapę Beatusa z Navarry (Tab. 17); i mapę z Psalterza Londyńskiego (Tab. 21). Z drugiej strony jej autor starał się powiązać z sobą graficznie winietę Rzymu i Jerozolimy. Także ta pierwsza przypomina budowlę sakralną, która – podobnie jak bazylika jerozolimska – została podzielona horyzontalnie na trzy segmenty, które oddzielają od siebie dwa obwiedzione czerwoną ramką pasy. W pas fundamentów wkomponowano legendę: *Roma Petri*²⁰². Podobieństwo do winiety Jerozolimy jest jednak szczególnie widoczne w środkowym i w górnym pasie winiety Rzymu. Centralny pas posiada tutaj aż trzy wejścia, z których środkowe jest największe. Między nimi zaś znajdują się dwa greckie krzyże laskowane. Pas ten przypomina fasadę o symetrycznej strukturze. Z kolei najwyższy segment winiety rozpoczyna się blankowanym murem, nad którym dominują trzy iglice wież podobne do jerozolimskiej, które wieńczą tę winietę. Iglice te są zakończone czerwonymi kulami, co koresponduje z kolistą winietą Jerozolimy „wypełnioną” czerwienią męczeńskiej krwi Chrystusa. W kontekście Rzymu kule te mogły by być symbolami miasta męczenników (spoczywających w jego katakumbach).

²⁰⁰ Nazwy łacińskie pochodzą z: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 102.

²⁰¹ Por. nota 187.

²⁰² Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 100.

				
Roma Petri	Civitas Edissay	[Sepul.] Sci. Jacobi	Parisius	Damascus

Tab. 28B: Podobieństwo winiety Rzymu do innych winiet²⁰³.

Warto też zwrócić uwagę na to, że winieta Rzymu jest bardzo podobna do kilku innych winiet tej mapy (Tab. 28B). Największe podobieństwo zachodzi między nią a winietą Edessy i Kompostelli. Ma też ona wiele cech wspólnych z winietami Paryża i Damaszku. Bliskość trzech pierwszych schematów każe myśleć o tradycji apostoelskiej: Rzym – Piotr i Paweł; Kompostella – Jakub Starszy; Edessa – Tomasz (oraz Mandylion²⁰⁴). Do kompletu można dodać Damaszek jako miejsce nawrócenia św. Pawła (Dz 9, 1-19).

Winieta Aleksandrii z kolei to schemat trójpoziomowego fortu. W pasie fundamentów widnieje nazwa miasta, będąca zarazem początkiem szerszej legendy, która w całości brzmi następująco: *Alexandria caput Egipti cepit nomen a magno Alexandro, quia ab ipso condita est in tertio climate*²⁰⁵. Drugi poziom to mur obronny z czterema blankami. Ponad murem wznosi się trzeci, przypominający ostrosłup element, który można by identyfikować z latarnią morską.

Wreszcie winieta Konstantynopola to dwa poziomy fortyfikacji. Pierwszy stanowi mur obronny, który posiada cztery blanki. Wewnątrz niego widnieje rodzaj donżonu zwieńczony trzema blankami. Miasto zostało w ten sposób wyzute z wszelkiego dostojeństwa i głębszej symboliki, stając się schematem trudnej do zdobycia twierdzy.

Tab. 28C: Podobieństwo winiety Konstantynopola do winiet miast Brytanii²⁰⁶.

²⁰³ Tekst legend łacińskich za: tamże, s. 99, 100, 102 i 104.

²⁰⁴ Por. M. Tycner-Wolicka, *Opowieść o wizerunku z Edessy. Cesarz Konstantyn Porfirogeneta i nieuczyniony ręką ludzką wizerunek Chrystusa*, Kraków 2009.

²⁰⁵ Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 104.

²⁰⁶ K. Miller (tamże, s. 106) podaje następującą identyfikację czternastu miast angielskich widocznych na mapie: 1) *London* = Londyn, 2) *Deram* = Durham, 3) *Lincol* = Lincoln, 4) *Eboracum* =

Schematów bardzo podobnych do Konstantynopola jest na mapie Ranulfa Higdena wiele, ale szczególnie dużo jest ich w Brytanii (Tab. 28C). W konsekwencji autor mapy, benedyktyn z klasztoru St. Werburgh w Chester, kierowany być może lokalnym patriotyzmem zrównał wielką, lecz schizmatyczną metropolię nad Bosforem z prowincjonalnymi miastami swej ojczyzny, a raczej z ich donżonami²⁰⁷.

*

Mimo że – jak wspomniano wyżej – zachowało się ok. 20-stu map ilustrujących dzieło Ranulfa Higdena, to jednak praktycznie tylko dwie z nich posiadają faktyczne winiety miast. Do nich, obok analizowanej poprzednio mapy z British Library (Tab. 28), należy kartogram z oksfordzkiej Bodleian Library (Tab. 29).

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 29: Owalna mapa Ranulfa Higdena do *Polychronicon* (ok. 1347)

Źródło oryginału: Oksford, Bodleian Library, Ms. Tanner 170 (S.C. 9996), fol. 15^v
(wielkość oryginału: 326 x 212 mm)²⁰⁸.

Mapa ta zawiera tylko dwie winiety stolic Pentarchii, a mianowicie schemat Rzymu i Jerozolimy. Rzym ma formę twierdzy, co przywodzi na myśl Zamek Anioła, podobnie jak to miało miejsce w przypadku mapy z Vercelli (Tab. 22). Na pierwszej linii murów po prawej stronie wejścia do fortecy widnieje napis *civitas Roma*. Podobną winietę ma Jerozolima. Jest ona jednak znacznie większa i znacznie lepiej dopracowana graficznie, przywołując tym samym silniejsze skojarzenia z rzymskim Castel Sant' Angelo. Posiada też podpis: *Jerusalem*.

York, 5) *Noting'a* = Nottingham, 6) *Wigorra* = Worcester, 7) *Glonces(tr ?)* = Gloucester, 8) *Bristol* = Bristol, 9) *Cornub* = ?, 10) *Excester* = Exeter, 11) *Bynton* = Winchester, 12) *Oxon* = Oksford, 13) *Northampt.* = Northampton, 14) *Stanford* = Stamford.

²⁰⁷ A.-D. von den Brincken (*Die Ausbildung konventioneller Zeichen*, s. 346 = też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 133) ujmuje tę kwestię bardzo lapidarnie: „[...] Ranulf recht unterschiedliche untersetzte Festungsbauten bietet”. Por. też, *Thesaurus Coloniensis*, s. 211 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 558): „[Ranulph Higden] stellte England mit einheitlichen Siedlungssymbolen heraus”.

²⁰⁸ Źródło rycin: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 63-64, ryc. I.9. Inne kolorowe reprodukcje mapy: Edson – Savage-Smith, *Medieval Views of the Cosmos*, s. 70, ryc. 35; Galichian, *Countries south of the Caucasus in Medieval Maps*, s. 196, ryc. 82; Baumgärtner, *Graphische Gestalt und Signifikanz*, s. 115, ryc. 13; Wolf, *Jerusalem und Rom*, s. 368, ryc. 9.32; Edson – Savage-Smith – Brincken, *Der mittelalterliche Kosmos*, s. 71, ryc. 51. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 155 (47, 4).

Winieta ta posiada jednak liczne krzyże greckie, które zakończeniami ramion przypominają krzyż laskowany. Na mapie tej występuje jeszcze pięć innych winiet zlokalizowanych na terytorium Francji, z których dwie (niestety anonimowe i mniejsze od wyżej wymienionych) są niemal odwzorowaniem winiety Rzymu. Takie „wyróżnienie” tych dwóch metropolii Pentarchii wskazano już w przypadku tzw. mapy Makrobiusza z Fryzyngi (Tab. 11), tzw. mapy Sallustiusza z Watykanu (Tab. 12) i tzw. mapy Sallustiusza z Lipska (Tab. 13). Tam jednak było to w znacznym stopniu podyktowane brakiem miejsca na małym kolistym kartogramie. Tutaj zaś jest to zrobione z wyraźną intencją zwrócenia uwagi czytelnika mapy na ten właśnie fakt. Nie przypadkowa jest też zapewne owa „rzymskość” winiet. Zamek Aniola to przecież miejsce, które w razie niebezpieczeństwa było ostatnim schronieniem papieży. W ten sposób przesłanie mapy nabiera charakteru swoistego *memento*, a Rzym i Francja są przedstawione jako ostatnie bastiony oporu. Jest jasne, że takie przesłanie mapy można właściwie odczytać tylko w kontekście czasu i miejsca jej powstania, ponieważ trudno założyć, że był to wyłącznie chwilowy kaprys jej autora. Z drugiej strony winiety te przypominają wiele winiet z poprzednio analizowanej mapy Higdena (Tab. 28C). To graficzne pokrewieństwo każe pomyśleć również o innym możliwym źródle inspiracji, a mianowicie o francuskich i angielskich donżonach, klasycznemu elementowi obronnemu tamtych czasów. Można też wskazywać bardziej konkretnie... na Londyńską Tower – pałac i twierdzę ówczesnych monarchów Anglii.

*

Kolejna mapa to portolana, dzieło Dominika i Franciszka Pizzigani z roku 1367 (Tab. 30). W literaturze polskiej wspomina o niej K. Zalewska-Lorkiewicz²⁰⁹.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 30: Portolana Dominika i Franciszka Pizzigani, Portolana (1367)

Źródło oryginału: Parma, Biblioteca Palatina, Ms. Parm. 1612

(wielkość oryginału: 1380 x 920 mm)²¹⁰.

Mapa ta posiada jednak bardzo starannie opracowane winiety miast, a wśród nich wszystkie winiety stolic Pentarchii. Winiety Rzymu, Antiochii, Aleksandrii i Konstantynopola mają charakter miast obronnych. Rzym jest schematyzowa-

²⁰⁹ Por. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, s. 126.

²¹⁰ Źródło rycin: Schüller, *Die Geschichte der Kartographie*, s. 22-23.

ny przez pierścień murów wzmocnionych siedmioma wieżami. Ponad miastem widać dwie chorągwie²¹¹: czerwoną i złoto-czerwoną, posiadające przedłużenia w postaci proporców (tzw. *schwendel*²¹²). Kolory chorągwi odpowiadają kolorom Świętego Cesarstwa Rzymskiego, zaś w połączeniu ze wspomnianym proporcem przypominają chorągiew wojenną tegoż cesarstwa. Nad czerwoną chorągwią widnieją złane w jedno złota korona cesarska i purpurowa papieska triara (?!), zaś pomiędzy chorągwiami znajduje się czerwony napis *Roma*.

Antiochia z kolei tworzy wraz z Aleksandrettą rodzaj winiety „lustrzanego odbicia”. Miasta rozdziela Orontes. Na schemat każdego z nich składa się fragment blankowanego muru obronnego z bramą w centrum, który to mur flankują dwie wieże. Natomiast w centrum znajduje się wysoka wieża (minaret?!). Również i to miasto jest opatrzone czerwoną legendą: *Antiochia*.

Aleksandria to podobnie jak Rzym ring murów posiadający siedem baszt. W murach widoczne są dwie bramy. Nad miastem, określonym jednoznacznie czerwonym podpisem jako *Alexandria*, umieszczono czarną chorągiew z proporcem, na której narysowano wizerunek zwierzęcia (psa?!). Przez analogię do chorągwi wojennej cesarstwa można by mówić o takiej samej chorągwi powiewającej nad Aleksandrią.

Dużo bardziej skomplikowana jest winieta Konstantynopola. Składa się ona niejako z trzech „pasów”. 1) Pierwszy „pas” to fragment murów z czterema wieżami i dwoma bramami. Za ostatnią, niepozorną wieżą z prawej strony wznosi się jeszcze jedna, tym razem bardzo wysoka wieża, przypominająca zbudowaną w roku 1348 tzw. Wieżę Chrystusa zwaną też Wieżą Galaty. Na prawo od niej widoczne jest nieczytelne słowo napisane złotym tuszem. Na lewo zaś od niej, ponad wspomnianymi fortyfikacjami miasta, dominuje pięć włóczy – symbol miasta zdobytego (lub pięciu ran Chrystusa). 2) Drugi „pas” znajduje się ponad miastem, gdzie rysownik umieścił dwie połączone z sobą wspólnym drzewcem purpurowe chorągwie. Nad ich złączem widoczny jest złoty krzyż grecki wpisany w okrąg. Lewa chorągiew o lamowanych na złoto brzegach jest podzielona złotymi pasami na cztery pola. W każdym z tych pól umieszczono po jednym niemożliwym do identyfikacji elemencie. Również prawa chorągiew posiada taką samą lamówkę, a na purpurowym tle znajduje się złoty wizerunek jakiegoś zwierzęcia. 3) Trzeci „pas” jest zlokalizowany ponad owymi chorągwiami. Nad lewą z nich znajduje się złota korona²¹³, która

²¹¹ Ważne studium w zakresie weksyllologii map morskich opublikowała swego czasu A.-D. von den Brincken: *Portolane als Quelle der Vexillologie*, s. 408-426 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 206-223). Por. T. Campbell, *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500*, w: *The History of Cartography*, t. 1, s. 398-401; Ph. Billion, *Graphische Zeichen auf mittelalterlichen Portolankarten. Ursprünge, Produktion und Rezeption bis 1440*, Marburg 2011, 120-149. Ten ostatni autor reprodukuje nawet powyższą winietę Rzymu (s. 147, ryc. 1.75), jednak jej analiza jest tam bardzo powierzchowna.

²¹² Por. Billion, *Graphische Zeichen*, s. 121.

²¹³ Por. tamże, s. 147-148.

przypomina koronę cesarską z winiety Rzymu. Natomiast nad prawą chorągwią rozpoczyna się napisana złotym tuszem legenda: *Constantinopolis*.

Zupełnie inny charakter ma zlokalizowana na wschodnich krańcach mapy winieta Jerozolimy, która przypomina Kopułę Skały, pełniącą w czasach krzyżowców funkcję kościoła. Identyfikacja ta nie jest bezdyskusyjna. Piero Frabetti widzi bowiem w tym schemacie świątynię Salomona²¹⁴, a Philipp Billion dostrzega w nim Bazylikę Grobu Świętego²¹⁵. Rację ma najprawdopodobniej ten ostatni, ponieważ mapa Fra Mauro ma bardzo podobną winietę Jerozolimy, która przedstawia właśnie tę świątynię (Tab. 39). Kopuła jest zakończona żółtym/złotym krzyżem greckim. Winieta ta obok winiety Wenecji należy do największych schematów miast na analizowanej mapie, przypominając jej czytelnikowi o ważnym miejscu tego miasta w kulturze chrześcijańskiej. Podobnie jak w przypadku innych miast również i tutaj winieta posiada czerwony podpis: *Jerusalem*.

Jest oczywiste, że autor mapy starał się spośród metropolii Pentarchii wyeksponować właśnie Jerozolimę. Obok niej ważne miejsce zajmują Rzym i Konstantynopol. Natomiast Antiochia i Aleksandria zostały zmarginalizowane lub wręcz spostonowane, jako miasta pod władzą islamu.

*

Następna mapa jest również mapą morską (bardzo mało znaną), datowaną pomiędzy rokiem 1367 a 1385 (Tab. 31). Pochodzi z dawnej kolekcji rodu Morosini Gattersburg zakupionej w części przez weneckie Museo Correr.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 31: Portolana Morosini Gattersburg (1367/1385)

Źródło oryginału: Wenecja, Biblioteca del Museo Correr, Portolano 40
(Morosini Gattersburg 469, ex 38) (wielkość oryginału: 1145 x 680 mm)²¹⁶.

Portolana ta posiada wiele winiet, wśród których znajdują się trzy winiety stolic Pentarchii: Rzymu, Aleksandrii i Jerozolimy. Winieta Rzymu ma schemat bazyliki z przylegającą do niej dzwonnica. Pod budowlą widnieją czerwona legenda: *Roma*. Podobny schemat ma winieta Jerozolimy. Jednak kontury

²¹⁴ Por. P. Frabetti, *Carte nautiche italiane dal XIV al. XVII secolo conservate in Emilia-Romagna*, Nuovo Repertorio delle Carte Nautiche Italiane Manoscritte conservate in Italia 1, Firenze 1978, 4. Por. Billion, *Graphische Zeichen*, s. 108, nota 477.

²¹⁵ Por. Billion, *Graphische Zeichen*, s. 108.

²¹⁶ Źródło rycin: Billion, *Graphische Zeichen* (duża reprodukcja dołączona w zakładce na końcu tomu).

bazyliki zaopatrzonej w krzyże nie są do końca czytelne, ze względu na plamę, która spowodowała zatarcie części rysunku. Jednak ocalałe krzyże nad dachami oraz podpis: *Sanctum Sepulcrum*, wskazują jasno, że świątynią tą jest Bazyliką Grobu Świętego. Natomiast winietą Aleksandrii jest najprawdopodobniej latarnia morska, ulokowana nad samym brzegiem.

*

Z tego samego okresu pochodzą dwie portolany Guillelma Solera (floruit: 1370-1400). Pierwszą z nich kartograf ten sporządził ok. roku 1380 (Tab. 32). W najnowszych publikacjach polskich do jego map nawiązuje L. Szaniawska²¹⁷.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 32: Portolana Guillelma Solera (ok. 1380)

Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge B 1131
(wielkość oryginału: 1020 x 650 mm)²¹⁸.

Spośród winiet metropolii Pentarchii znajdują się na niej dwa schematy: Rzymu i Jerozolimy. Pierwszy z nich, podobnie jak na portolanie Morosini Gattersburg (Tab. 31) jest bazyliką z dzwonnica, nad którą umieszczono purpurową chorągiew z dwoma skrzyżowanymi kluczami (?!). Również winieta Jerozolimy przypomina tę z mapy morskiej Morosini Gattersburg. Analogicznie też schemat ten otrzymał legendę, lecz tym razem po włosku: *Santo Sepulcro*. Winieta ta przedstawia zatem Bazylikę Grobu Świętego. Jednak o ile na portolanie Morosini Gattersburg rysunek jest w znacznym stopniu zatarty, to tutaj widać wyraźnie, że południowa ściana świątyni jest „otwarta”, a w jej wnętrzu rysownik umieścił Grób Chrystusa zwieńczony krzyżem. Bazylice tej, podobnie jak bazylice rzymskiej, towarzyszy dzwonnica. Ph. Billion twierdzi, że taki sposób przedstawiania Jerozolimy pojawia się po raz pierwszy na mapach morskich Angelino Dulcerta (floruit: 1320-1340), a ściślej na jego mapie z roku 1339, a następnie jest powtórzony przez Atlas Kataloński (1375), G. Solera oraz Mecii de Viladestes (floruit: 1410). Ciąg ten ma kończyć portolana tego ostatniego z roku 1423²¹⁹. Ten zatem sposób przedstawiania Jerozolimy na winietach byłby

²¹⁷ Por. Szaniawska, *Południowy Bałtyk*, s. 19, 23 i 31.

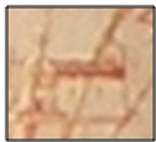

²¹⁸ Źródło rycin: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 107-108, ryc. II.5. Inne kolorowe reprodukcje mapy: M. de La Roncière – M. Mollat du Jourdin, *Portolane. Seekarten vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*, übers. aus dem Franz. R. Beyer, München 1984, ryc. 9.

²¹⁹ Por. Billion, *Graphische Zeichen*, s. 191-192 oraz nota 160-161. Autor ten cytując następującą mapę: 1) Portolana Angelino Dulcerta (1339), źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale,

dziełem kartografów szkoły majorkańskiej. Teza ta jest *grosso modo* słuszna. Można też dodać kilka innych kartogramów będących dziełem tej szkoły, które tak samo przedstawiają Jerozolimę²²⁰. Jednak obok winiety Jerozolimy mapy te nie zawierają w sobie żadnych innych winiet stolic Pentarchii. Warto również spojrzeć na to zagadnienie w kontekście niniejszych analiz. Angelino Dulcert mógł jako pierwszy narysować rzeczoną winietę Jerozolimy na mapach morskich. Jednak źródło jego inspiracji tkwi z chronologicznego punktu widzenia znacznie głębiej. Wystarczy przywołać tutaj cytowane wyżej kartogramy, a mianowicie: 1) tzw. berlińską mapę Makrobisza (X/XI w.) = Tab. 5; 2) tzw. mapę Makrobisza z Dijon (przed rokiem 1061) = Tab. 8; 3) oraz mapę z Vercelli (ok. 1270) = Tab. 22. Widać wówczas, że logika prezentowanych tam winiet Jerozolimy jest bliska logice winiety Dulcerta.

*

Bardzo podobnie prezentuje się druga mapa (Tab. 33) tego samego kartografa szkoły majorkańskiej, datowana ok. roku 1385.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 33: Portolana Guillelma Solera (ok. 1385)

Źródło oryginału: Florencja, Archivio di Stato, carta nautica 3
(wielkość oryginału: 1000 x 620 mm)²²¹.

Również i ona zawiera spośród winiet metropolii Pentarchii tylko schemat Rzymu i Jerozolimy. Ten pierwszy nie posiada jednak chorągwi. Natomiast drugi jest bardzo podobny do tego z Tab. 32. Posiada także włoską legendę: *Santo Sepulcro*.

Cartes et Plans, Rés Ge B 696 (wielkość oryginału: 1020 x 750 mm); 2) Portolana Mecii de Viladestesa (1413), źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge AA 566 (wielkość oryginału: 1150 x 850 mm); 3) Portolana Mecii de Viladestesa (1423), źródło oryginału: Florencja, Biblioteca Medicea Laurentiana, Ashburnham 1802 (wielkość oryginału: 850 x 590 mm).

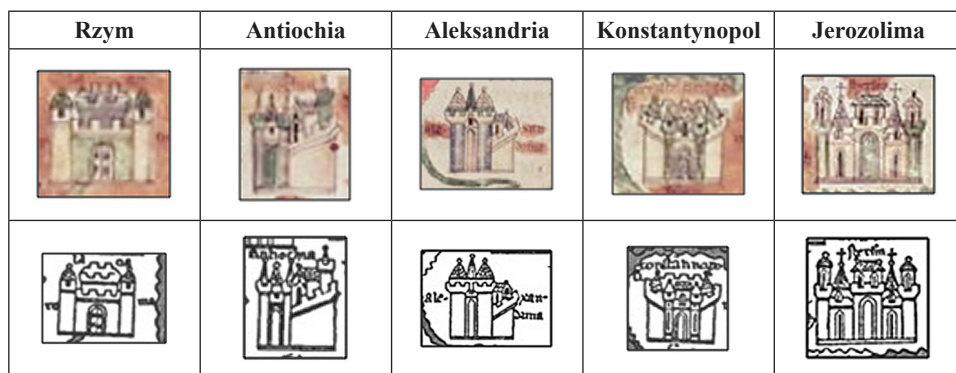
²²⁰ Por. m.in. 1) Portolana Abrahama Cresquesa (ok. 1400), źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge AA 751 (wielkość oryginału: 950 x 540 mm); 2) Anonimowa portolana (ok. 1375-1400), źródło oryginału: Neapol, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, Ms. XII. D. 102 (wielkość oryginału: 1260 x 850 mm); 3) Anonimowa portolana (ok. 1375-1400), źródło oryginału: Wenecja, Biblioteca Nazionale Marciana, It. IV, 1912 (= Ms. n. 10057) (wielkość oryginału: 920 x 630 mm); 4) Portolana Francesca Beccario (1403), źródło oryginału: New Haven, Yale University, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, Art Storage 1980. 158 (wielkość oryginału: 1395 x 930 mm).

²²¹ Źródło rycin: Б. Димитров, *България в средновековната морска картография XIV-XVII век*, София 1984, гис. 12.

*

Zupełnie inny charakter mają winiety narysowane na XIV-wiecznej mapie Sallustiusza, zamieszczonej w *Chroniques de Saint Denis* (Tab. 34).

Tab. 34: Mapa Sallustiusza z *Chroniques de Saint Denis* (XIV w.)

Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Sainte-Geneviève, Ms. 782, fol. 374^v

(średnica oryginału: 160 mm)²²².

Widnieją tutaj wszystkie winiety Pentarchii. Jednak, jak widać, tylko Jerozolima jest schematem budowli sakralno-obronnej o symetrycznej strukturze, której dwie wieże wieńczą krzyże. Rzym i Konstantynopol są tylko symetrycznymi schematami twierdz, bez symboli chrześcijańskich. Jednak o ile brama Rzymu jest wyraźnie zamknięta, o tyle brama Konstantynopola stoi otworem. Natomiast winiety Antiochii i Aleksadrii są asymetrycznymi budowlami obronnymi, których bramy również są otwarte, symbolizując miasta zdobyte (przez islam). Jedynie więc Rzym widzi rysownik tych winiet jako twierdzą niezdobytą. Jerozolima zaś, którą rysownik zlokalizował w centrum mapy, ma cechy miasta świętego, nad którym górują krzyże. Ten teologiczny kontekst wzmacnia widok trzech symetrycznie rozmieszczonych bram (symbol Boga w Trójcy Jedyne-go?!) oraz dwóch okien nad bramą środkową (dwie natury Chrystusa?!). W sumie zaś winieta ta składa się z pięciu segmentów, z których każdy kończy się wieżą (dwie pary wież flankujących + jedna centralna), co przywodzi na myśl pięć ran Chrystusa i w tym sensie winieta ta może uchodzić za symboliczne przedstawienie Bazyliki Grobu Świętego. Ten kontrast między inspirującą symboliką winiety Jerozolimy a skromną winietą Rzymu, którą można co najwyżej przyrównywać do Zamku Anioła – ostatniego miejsca schronienia papie-

²²² Źródło rycin (i faksymile): cartographic-images.net/Cartographic_Images/234_Chronicles_of_St._Denis.html [dostęp: 21.11.2014]. Czarno-białe reprodukcje mapy: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 137, ryc. 68; C. Serchuk, *Gaul undivided. Cartography, geography and identity in France at the time of the Hundred Years War*, w: *Mapping Medieval Geographies*, s. 179, ryc. 8.3. Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 137-138. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 177-178 (50, 19).

za, nie jest z pewnością przypadkowy. Francuski autor mapy zawarł w nim, jak można sądzić, określone polityczno-religijne przesłanie odpowiadające duchowi jego czasów. Jeśli winiety te powstały w okresie tzw. niewoli awiniońskiej (1309-1377) lub tzw. wielkiej schizmy zachodniej (1378-1417), to *de facto* z perspektywy francuskiego autora winiet Rzym można było uważać li tylko jako (nie tyle niezdobytą, co zamkniętą na głucho) twierdzę. Warto też zwrócić uwagę na fakt, że mury Antiochii, Aleksandrii i Konstantynopola biegną „z ukosa”. Być może chodziło rysownikowi o zaznaczenie okrągłego kształtu ich obwodu lub też tego, że nie są to mury wzniesione rękami chrześcijan.

*

Mapa z Evesham (Tab. 35), wykonana ok. roku 1400, mimo podobieństwa do map Ranulfa Higdena (Tab. 28 i 29), uchodzi za rodzaj autonomicznej mapy ściennej funkcjonującej jako *aide-memoire* w aspekcie geokartograficznej natury świata, a nie jako ilustracja jakiegoś konkretnego tekstu pisanego²²³. Warto też zauważyć, że mapa ta ustępuje wielkością tylko mapie z Ebstorf (Tab. 24) i mapie z Hereford (Tab. 25). Jest natomiast porównywalna z mapą z Vercelli (Tab. 22). Jest to zatem czwarta co do wielkości z zachowanych średniowiecznych map świata²²⁴.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				
				

Tab. 35: Mapa z Evesham (ok. 1400)
Źródło oryginału: Londyn, The College of Arms
(wielkość oryginału: 940 x 460 mm)²²⁵.

Znajdują się na niej tylko dwie winiety metropolii Pentarchii: Rzymu i Jerozolimy. Schemat Rzymu jest bardzo skromny i przypomina donżon.

²²³ Por. P. Barber, *The Evesham World Map: A Late Medieval English View of God and the World*, „Imago Mundi” 47 (1995) nr 1, 27 i 29.

²²⁴ Por. tamże, s. 21. Zob. Brincken, *Thesaurus Coloniensis*, s. 216 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 563); też, *Herausragende Plätze der antiken Geschichte im Bild der mittelalterlichen Ökumene-Karte (9. bis beginnendes 14. Jahrhundert)*, w: *Geschichtsdeutung auf alten Karten*, hrsg. D. Unverhau, Wolfenbütteler Forschungen 101, Wiesbaden 2003, 33 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 658).

²²⁵ Źródło rycin (i faksymile): cartographic-images.net/Cartographic_Images/236.2_Evesham.html [dostęp: 21.11.2014]. Por. Barber, *The Evesham World Map*, s. 14, ryc. 1; Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ryc. 60.

Natomiast winieta Jerozolimy, stanowiąca punkt centralny mapy jest bardzo duża i graficznie dopracowana. Zdaniem Peter Barbera „Jerusalem is shown as a grandiose walled Gothic cathedral city dominating the upper part of the map”²²⁶. Natomiast dla A.-D. von den Brincken „the artist of the [...] Evesham map, [...], drew an eye-catching Jerusalem, showing it as a magnificent Gothic fortification with splendid churches above a sarcophagus”²²⁷. Jednak za dominujący element niemiecka badaczka uważa fortyfikacje, stąd ostatecznie definiuje tę winietę jako „Gothic fortress”²²⁸. Należy też podkreślić, że wizerunek Rzymu nie posiada żadnych symboli religijnych, podczas gdy centralna wieża „świątyni Jerozolimskiej”, która przypomina wieże gotyckich katedr angielskich, ma krzyż, nad którym umieszczony jest kogut. Aluzja do sceny zaparcia się Piotra, któremu pianie koguta przypomniało słowa Jezusa przepowiadające jego zdradę Mistrza (por. Mt 26, 34. 74; Mk 14, 30; Łk 22, 34; J 13, 38; 18, 27) wydaje się być tutaj oczywista. W tym kontekście warto zwrócić uwagę na czas powstania mapy, czyli na przełom XIV i XV w., oraz na podobieństwo jej winiet Rzymu i Jerozolimy do winiet tych metropolii z map Sallustiusza z *Chroniques de Saint Denis* (Tab. 34). Mapa z Evesham, datowana na okres tzw. wielkiej schizmy zachodniej (1378-1417), sugeruje podobną „teologię polityczną” jak mapa z *Chroniques de Saint Denis*.

*

Wraz z mapą Mecii de Viladestesa z roku 1413 (Tab. 36) powraca motyw winiet stolic Pentarchii na mapach morskich. W polskiej literaturze fachowej treść tej mapy omawia K. Zalewska-Lorkiewicz²²⁹ i ona też zamieszcza reprodukcję tej mapy²³⁰.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 36: Portolana Mecii de Viladestesa (1413)

Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge AA 566

(wielkość oryginału: 1150 x 850 mm)²³¹.

²²⁶ Barber, *The Evesham World Map*, s. 22.

²²⁷ Brincken, *Jerusalem on medieval mappaemundi*, s. 371 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 698).

²²⁸ Tamże, s. 376 (= tamże, s. 703).

²²⁹ Por. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, s. 32, 41, 93, 98, 113, 153-154, 165-166, 190-193 i 230. Zob. Szaniawska, *Południowy Bałtyk*, s. 21, 23 i 31.

²³⁰ Por. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, t. 2: *Ilustracje*, tab. XXIV.

²³¹ Źródło rycin: Roncière – Mollat du Jourdin, *Portolane*, ryc. 12. Inne kolorowe reprodukcje mapy: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 117-118, ryc. II.8.

Mapa zawiera trzy ważne z punktu widzenia niniejszych analiz winiety: Rzymu, Antiochii i Jerozolimy. Ta ostatnia widoczna na wschodnich „kresach” mapy winieta jest narysowana w omówionej już wyżej konwencji szkoły majorkańskiej widocznej dobrze na schematach Jerozolimy Guillelma Solera (Tab. 32-33)²³². Pewną nowością jest grafika winiety Rzymu, która jest bardzo podobna do symbolu Jerozolimy. Jednak o ile budowlę sakralną symbolizującą Rzym wieńczy krzyż, o tyle Jerozolima krzyży na wieżach nie posiada. Posiada natomiast włoską legendę: *Sancto Sepulcro* oraz dwa krzyże wewnątrz Bazyliki Grogu Świętego na budowli (sarkofagu), która ów Grób symbolizuje. Natomiast winieta Antiochii jest klasycznym symbolem miasta stosowanym w majorkańskiej szkole kartograficznej²³³, czyli ringiem murów obronnych wewnątrz którego znajdują się dwie wieże. Antiochia nie ma zatem żadnych cech miasta chrześcijańskiego. Jerozolima zaś i Rzym przez wyraźne podobieństwo winiet, które podkreślają ich religijną jedność, nakierowują widza na głębszą refleksję w tym zakresie.

*

Zorientowana na południe mapa Borgia, zwana też mapą z Velletri, została wykonana ok. 1430 r. (Tab. 37). Kartogram ten jest wygrawerowany na dwóch miedzianych niellowanych płytkach, które następnie zlutowano. Specyfiką mapy jest 37 charakterystycznych dziurek, które traktuje się jako pozostałości po małych medalionach zawierających schematy miast lub podobizny władców²³⁴. W literaturze polskiej można na temat tej mapy znaleźć niewiele²³⁵. Istnieje też tutaj przynajmniej jedna jej reprodukcja²³⁶.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 37: Mapa Borgia = Mapa z Velletri (ok. 1430)

Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Fondo Borgiano XVI (Galeria) (średnica oryginału: 630 mm)²³⁷.

²³² Por. noty 219-220.

²³³ Por. Billion, *Graphische Zeichen*, s. 98-99 i 198-200.

²³⁴ Por. R. Almagià, *Planisferi, carte nautiche e affini dal secolo XIV al XVII esistenti nella Biblioteca Apostolica Vaticana*, Città del Vaticano 1944, 27-29; Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 239 (53, 1); F. Schmieder, *Anspruch auf christliche Weltherrschaft. Die Velletri/Borgia-Karte (15. Jahrhundert) in ihrem ideengeschichtlichen und politischen Kontext*, w: *Herrschaft verorten*, s. 260.

²³⁵ Por. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, s. 39, 41, 52, 70, 91, 125, 144, 156, 160-161, 164-166, 193, 195, 209 i 222-223.

²³⁶ Por. też, *Ilustrowane mappae mundi*, t. 2: *Ilustracje*, tab. VIII.

²³⁷ Źródło rycin: Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, tab. XXIX (V). Inne czarno-bia-

Mapa ta posiadała pierwotnie cztery winiety metropolii Pentarchii. Jednak po Rzymie, Konstantynopolu i Jerozolimie pozostały tylko owe sławetne dziurki. Tylko Aleksandria, która dla autora mapy była miastem drugorzędnym, posiada grawerowaną winietę. Wpisuje się ona w system standardowych symboli miast jaki zastosował autor Borgii. Są to budowle obronne posiadające zwykle trzy wieże zakończone krenelażem, ponad którymi dominują spiczaste (wręcz iglicowate) dachy²³⁸. Dwie niższe wieże flankują bramę, nad którą z kolei wznosi się środkowa najwyższa wieża. Obok nich są także nieliczne winiety o czterech wieżach i bardzo rzadkie schematy dwuwieżowe. Jednak to co uderza widza w winiecie Aleksandrii to górujący nad murami obronnymi miasta krzyż, wyraźna aluzja do dawnej chrześcijańskiej przeszłości tego miasta.

*

Z kolei kolistą mapą benedyktyna Andreasa Walspergera (ur. ok. 1415), narysowana na karcie pergaminu (750 x 577 mm) ok. roku 1448 (Tab. 38), jest podobnie jak mapa Borgia (Tab. 37) zorientowana na południe. W Polsce mapie tej poświęcono jak dotąd niewiele uwagi²³⁹.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 38: Mapa Andreasa Walspergera (1448)

Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Pal. Vat. Lat. 1362b
(średnica oryginału: 425 mm)²⁴⁰.

le reprodukcje mapy: Bagrow – Skelton, *Meister der Kartographie*, kol. 88, ryc. 11; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 377, ryc. 21. Kolorowe reprodukcje mapy: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 65-66, ryc. I.10; Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, s. 74, ryc. 11. Tekst legend mapy: A.E. Nordenskiöld, *Om ett aftryck från XV: de seklet af den i metall graverade världskarta, som förvarats i kardinal Stephan Borgias Museum i Velletri*, „Ymer” 11 (1891) 83-92; Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 149-150. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 239-241 (53, 1).

²³⁸ Por. Brincken, *Die Ausbildung konventioneller Zeichen*, s. 336/337 i 346 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 124 i 133); też, *Thesaurus Coloniensis*, s. 212 i 217 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 559 i 564).

²³⁹ Por. Iwańczak, *Średniowieczne czy renesansowe*, s. 386; Knapiński, *Imago mundi*, s. 41; Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, s. 27, 78, 125, 129 i 147-148.

²⁴⁰ Źródło rycin: Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ryc. 65. Inne kolorowe reprodukcje mapy: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 67, ryc. I.11. Czarno-białe reprodukcje mapy: Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, tab. XXXI (FF); Kupčík, *Alte Landkarten*, s. 33, ryc. 11; Hoogvliet, *Pictura et Scriptura*, s. 374, ryc. 18. Tekst legend mapy: Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 147-148. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 212-214 (52, 10).

„Andreas Walsperger gebraucht neben individuellen Architekturgemälden auch einfache rote oder schwarze Punkte, erstere zeigen Siedlungen der Christen, letztere der Ungläubigen an”²⁴¹. Spośród winiet metropolii Pentarchii kartogram przedstawia trzy miasta: Rzym, Aleksandrię i Jerozolimę. Pod względem graficznego dopracowania tworzą one swego rodzaju hierarchię, na czele której stoi Jerozolima. W obrębie schematu tego zlokalizowanego w centrum mapy miasta, który bardziej przypomina wedutę niż winietę, dominują dwie zwieńczone czerwonymi krzyżami wieże. Biorąc pod uwagę lokalizację tych wież można by w jednych z nich widzieć tzw. wieżę Dawida, która znajduje się również na tzw. mapie św. Hieronima do Nowego Testamentu (Tab. 3). Słabiej dopracowaną winietę posiada Aleksandria. Nad otoczonym murem obronnym miastem dominują trzy wieże, z których najwyższa może symbolizować latarnię morską. Obok winiet Jerozolimy i Aleksandrii rysownik umieścił wspomniane wyżej czarne punkty: znak dominacji muzułmańskiej. Najskromniej przedstawia się stygmatyzowana czerwonym punktem, a zatem jako miasto chrześcijańskie, winieta Rzymu. Uderza też brak krzyży na którejkolwiek z trzech wież tego schematu. Miasto jest przedstawione wyłącznie jako twierdza. Przypomina to sytuację widoczną na XIV-wiecznej mapie Salustiusza, zamieszczonej w *Chroniques de Saint Denis* (Tab. 34), oraz na mapie z Evesham (Tab. 35). Jednak tamte mapy powstały w okresie wstrząsów w łonie zachodniego chrześcijaństwa, podczas gdy mapa Andreasa Walspergera powstała, przynajmniej teoretycznie, w spokojniejszym okresie.

*

Fra Mauro (ok. 1385 - ok. 1460), kameduła z klasztoru San Michele in Isola (zwanego też San Michele di Murano), położonego na wyspie-cmentarzu San Michele, która leży między Wenecją a Murano, jest autorem ogromnej i zorientowanej także na południe mapy ściennej o średnicy 190 cm (Tab. 39). Mapa ta jest jedną z najbardziej znanych map wczesnej epoki nowożytnej. W literaturze polskiej funkcjonują dwa poświęcone jej artykuły pióra Wojciech Iwańczaka²⁴². Istnieje też kilka lapidarnych wzmianek na jej temat²⁴³ oraz przynajmniej dwie reprodukcje tej mapy²⁴⁴.

²⁴¹ Brincken, *Die Ausbildung konventioneller Zeichen*, s. 346 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 133).

²⁴² Por. W. Iwańczak, *Entre l'espace ptolémaïque et l'empire: les carte de Fra Mauro, „Médiévales”* 18 (1990) 53-68; tenże, *Na progu czasów nowożytnych – kartograficzny obraz świata w twórczości Fra Mauro*, „Przegląd Historyczny” 82 (1991) nr 1, 21-32.

²⁴³ Por. Iwańczak, *Średniowieczne czy renesansowe*, s. 381, 386 i 389; Knapieński, *Imago mundi*, s. 41; Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, s. 34-36, 51-52, 71, 125-126, 143, 193, 201 i 224-225.

²⁴⁴ Por. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, t. 2: *Ilustracje*, tab. XII (cała, czarno-biała mapa); Wendt, *Skarby kartografii*, s. 68-69 (cała mapa w kolorze + kolorowy fragment).

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
Winieta zatarta				

Tab. 39: Mapa Fra Mauro (1459)

Źródło oryginału: Wenecja, Biblioteca Nazionale Marciana
(średnica oryginału: 1900 mm)²⁴⁵

Mapa ta posiada wszystkie winiety stolic Pentarchii. Jednak winieta Rzymu uległa w znacznej części zatarcu. To samo da się powiedzieć o jej czerwonym tuszem napisanej legendzie: *Roma*²⁴⁶. Antiochia z kolei to niewielka i bardzo nieskomplikowana winieta, ukazująca dwie linie fortyfikacji, z których pierwsza opiera się o brzeg Orontesu. Schematowi miasta towarzyszy legenda: *Antiochia è el termene de soria e de arminia minor; ne la qual regna Acaraman*²⁴⁷. Aleksandrię również symbolizuje budowla obronna złożona z czterech wież i prawie niewidocznych łączących je murów obronnych. Można przypuszczać, że najwyższa wieża wyobraża latarnię morską. Krótka czerwona legenda przywołuje wyłącznie nazwę miasta: *Alexandria*²⁴⁸. Znacznie bardziej skomplikowana jest winieta Konstantynopola, która sprawia wrażenie winiety poddanej retuszowi. Widoczny dziś schemat przypomina świątynię zwieńczoną kopułą, na której szczycie widnieje kula [z krzyżem (!) w środku]. Całość tę dopełnia lapidarna legenda: *Constantinopoli*²⁴⁹. Do niej należy jednak dodać drugi, znacznie obszerniejszy tekst zlokalizowany na Morzu Czarnym, który głosi: *Questa nobillissima città de constantinopoli antichamente si chiamava biçantio, ma da poi fo ampliada per Constantin*,

²⁴⁵ Źródło ryciny: unhistorical.tumblr.com/post/12326235849/details-from-the-fra-mauro-map-which-dates-back [dostęp: 25.07.2014]. Źródło przerysów: P. Falchetta, *Fra Mauro's World Map with a Commentary and Translation of the Inscriptions*, Terrarum Orbis 5, Turnhout, 2006 (do tego opracowania jest dołączona osobna reprodukcja mapy oraz CD, które również zawiera reprodukcję mapy). Inne kolorowe reprodukcje mapy: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 73-74, ryc. I.12; Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, s. 2 (fragment), s. 6 (całość) i s. 110, ryc. 9 (fragment). Czarno-białe reprodukcje mapy: Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, tab. XXXV (HH); Bagrow – Skelton, *Meister der Kartographie*, kol. 337-338, ryc. 53; Kupčik, *Alte Landkarten*, s. 81, ryc. 22 (fragment). Tekst legend mapy: Falchetta, *Fra Mauro's World Map*, passim. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 223-226 (52, 14).

²⁴⁶ Falchetta, *Fra Mauro's World Map*, s. 535, nr *1915.

²⁴⁷ Tamże, s. 485, nr *1574. Por. tamże, s. 484, nr *1574 (komentarz): „Acaraman is to be seen as referring to the Mongol tribe of Kara Koyunlu, which occupied a large part of Armenian territory towards the middle of the fifteenth century”.

²⁴⁸ Tamże, s. 373, nr *967.

²⁴⁹ Tamże, s. 507, nr *1736.

*el qual li transferì l'imperio roman*²⁵⁰. Na podstawie tych dwóch przesłanek Piero Falchetta sformułował następujący wniosek: „The absence of any reference to the fall of Constantinople to the Turks suggests that the latest possible date for the composition of the planisphere is 1453”²⁵¹. Teza ta nie musi być prawdziwa, ponieważ w ten sposób autor mapy mógł sugerować efemeryczność tureckich zdobyczy oraz wiarę, że siła chrześcijańskiej tradycji będzie nadal dominować w metropolii nad Bosforem.

Ze skromnością poprzednich winiet stolic Pentarchii kontrastuje winieta Jerozolimy. Przypomina ona do pewnego stopnia schemat Jerozolimy z portolany braci Pizzigani (Tab. 30). O tym, że rysunek ten ma przedstawiać Bazylikę Grobu Świętego świadczy jednoznacznie znajdujący się pod kopułą sarkofag, który na każdym z dwóch widocznych boków ma krzyż grecki. Należy przy tym podkreślić wysoki poziom artystyczny tej winiety, która posiada wiele kunsztownych detali architektonicznych. Pod winietą znajduje się obszerna zapisana czerwonym kolorem legenda, przy czym słowo „Jerozolima” zostało napisane na przemian literami czerwonymi i czarnymi:

„**HIERSALEN** è in mezzo de la terra habitabile secondo la latitudine de la terra habitabile, benché secondo la longetudine la sia più occidental, ma perché la parte ch'è più occidental è più habitada per l'europa perhò l'è in mezzo ancora secondo la longitudine, non considerando el spatio de la terra ma la moltitudine di habitanti”²⁵².

Słowo **HIERSALEN** (nie *Hierusalem!*) posiada 10 liter. Pięć z nich (H E V A E) jest w kolorze czerwonym, i pięć w czarnym (I R S L N). Czerwone są, jak widać, samogłoski i przydechowe *H*, które wokalizują pięć czarnych spółgłosek. Ten „masorecki” zapis zawiera określony kod. Ponadto słowo to jest tak zapisane, że siedem pierwszych liter (**HIERSA**) mieści się w pierwszej linijce, a trzy ostatnie (**LEN**) rozpoczynają drugą linijkę powyższej legendy. Zważywszy na graficzne dopracowanie winiety należy uznać, że przedstawiony wyżej zapis słowa **HIERSA-LEN** również zawiera określony kod. Jeśli np. *HEVA* to Ewa, a *IRS* to *Iesus Rex Salvator*, wówczas owo złamanie nazwy miasta Dawidowego po siedmiu pierwszych literach jest swoistym skrótem historii zbawienia. Ponadto liczby 3, 5, 7 i 10 są bardzo ważne z punktu widzenia gematrii biblijnej²⁵³. Do tego dochodzi sama treść legendy, która akcentuje to, że Jerozolima nie znajduje się w centrum ekumeny, lecz że jest ona centralnym punktem odniesienia całej ludzkości²⁵⁴. Koresponduje to ze znanym

²⁵⁰ Tamże, s. 509, nr * 1742.

²⁵¹ Tamże, s. 506, nr *1736 (komentarz).

²⁵² Tamże, s. 381, nr *1011.

²⁵³ Por. Forstner, Świat symboliki chrześcijańskiej, s. 43-51.

²⁵⁴ Por. Brincken, *Mappa mundi und Chronographia*, s. 139 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 37); też, *Europa in der Kartographie des Mittelalters*, „Archiv für Kulturgeschichte” 55 (1973) 303 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 163).

wersetem proroka (Ez 5, 5): *haec dicit Dominus Deus ista est Hierusalem in medio gentium posui eam et in circuitu eius terras*²⁵⁵.

Generalnie można powiedzieć, że choć na mapie Fra Mauro widnieją wszystkie winiety metropolii Pentarchii, to jednak *de facto* uwagę widza przyciąga tylko winieta Jerozolimy. Sama idea Pentarchii jakby wypływała, zaś duchowym punktem odniesienia pozostał Grób Pański, niemy świadek Jego Zmartwychwstania.

*

Zorientowana na wschód mapa świata Hansa Rūsta (floruit: 1472-1497) i Hansa Sporera (floruit: 1487-1510) z legendami w języku niemieckim jest drzeworytem, który powstał ok. 1490 r. (Tab. 40). W Polsce mapa ta jest prawie nieznana²⁵⁶. Kartogram-drzeworyt Rūsta-Sporera zawiera kilkadziesiąt winiet miast, przy czym symbole miast przypominają, podobnie jak winiety na mapie Andreasa Walspergera (Tab. 38), bardziej miniaturowe weduty niż klasyczne schematyczne winiety. Wszystkie one przedstawiają bądź miasta otoczone murami obronnymi, bądź niewielkie samoistne budowle obronne.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 40: Mapa świata (drzeworyt) Hansa Rūsta i Hansa Sporera (ok. 1490)

Źródło oryginału: Nowy Jork, The Pierpont Morgan Library, PML 19921 (ChL 730)

(wielkość oryginału: 400 x 285 mm)²⁵⁷.

Wśród nich znajdują się trzy winiety Pentarchii: Rzymu, Aleksandrii i Jerozolimy. Każde z miast posiada legendę: *Rom*, *Allexandria*, *Jerusalem*. Największa winieta mapy należy do Jerozolimy i została zlokalizowana w jej centrum. Do winiety dodano krzyż z rozpiętym na nim Chrystusem, a na pra-

²⁵⁵ Por. Falchetta, *Fra Mauro's World Map*, s. 380, nr *1011 (komentarz).

²⁵⁶ Por. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, s. 78.

²⁵⁷ Źródło rycin: L. Bagrow, *Rüst and Sporer's World Map*, „Imago Mundi” 7 (1950) wklejka między s. 32 a 33. Wklejka ta zawiera jeszcze jedną kopię mapy, która pierwotnie znajdowała się w St. Gallen Municipal Library (Vadiana), a następnie została sprzedana do National Gallery of Art (Rosenwald Collection, sygn. 1943.3.645; wielkość oryginału: 413 x 292 mm) w Waszyngtonie. Drzeworyt z The Pierpont Morgan Library jest dostępny pod adresem: www.themorgan.org/node/2845/zoomfile [dostęp: 10.01.2015], natomiast kopia z National Gallery of Art znajduje się na stronie: www.nga.gov/content/ngaweb/Collection/art-object-page.3859.html [dostęp: 10.01.2015]. Inne czarno-białe reprodukcje mapy: Bagrow – Skelton, *Meister der Kartographie*, kol. 354, ryc. 65; Kupčik, *Alte Landkarten*, s. 45, ryc. 13; Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ryc. 75. Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 253 (57, 15).

wo od krzyża umieszczono legendę: *Joseuat tal* (Dolina Jozafata). Chrystus ma twarz zwróconą ku zachodowi, a zatem jest to ten sam motyw jaki posiadała mapa z Hereford (Tab. 25) i mapa Ranulfa Higdena (Tab. 28A). Drugim wyróżnikiem Jerozolimy jest strzelista skała wznosząca się ponad obwarowaniami miasta, której wysokość odpowiada wysokości krzyża. Legenda, która znajduje się ponad ową skałą, głosi, że jest to Góra Oliwna. Obecność na winiecie Jerozolimy Doliny Jozafata i Góry Oliwnej przypomina winiety tego miasta na: 1) Tabula Peutingeriana (Tab. 1), gdzie jednak napis *Mons Oliveti* uchodzi powszechnie za interpolację²⁵⁸; 2) mapie św. Hieronima do Nowego Testamentu (Tab. 3); 3) mapie z Ebstorf (Tab. 24B); 4) mapie Ranulfa Higdena (Tab. 28A). W ten sposób winieta Jerozolima na mapie świata H. Rüsta i H. Sporera wpisuje się w pewną tradycję, która sięga przynajmniej przełomu XII i XIII wieku.

Natomiast Rzym i Aleksandria nie posiada żadnych atrybutów chrześcijańskich, co nie dziwi w przypadku tego ostatniego miasta. Z kolei „świecki” charakter winiety Wiecznego Miasta nie jest czymś nowym. Spotyka się go na bardzo wielu analizowanych wyżej mapach (Tab. 1, 4, 6, 7, 11, 12, 14, 15, 19, 22, 29, 34, 35 i 38). Przyczyny tego stanu rzeczy mogą być różne. Jednak w tym przypadku może chodzić o pierwsze powiewy protestanckiej reformacji.

*

Ostatnia z analizowanych tutaj map to portolana Andrei Benincasa z roku 1508 (Tab. 41), na której widnieją wśród wielu innych schematów miast dwie winiety stolic Pentarchii: Rzymu i Jerozolimy. Podobnie jak na mapie Andreasa Walspergera (Tab. 38) i na mapie H. Rüsta i H. Sporera (Tab. 40) są to nie tyle winiety co weduty miast otoczonych murami obronnymi, przy czym winieta Jerozolimy, zlokalizowana zgodnie z logiką portolan śródziemnomorskich na „kresach wschodnich” mapy, jest znacznie większa od winiety Rzymu. Nad nadtybrzańską metropolią łopocze dodatkowo chorągiew podzielona na cztery pola równoramiennym purpurowym krzyżem greckim. Reszta detali chorągwi jest trudna do odczytania. Na obu winietach dobrze widoczne są mury obronne wraz z bramami. Na winiecie Rzymu widać trzy bramy, podczas gdy winieta Jerozolimy ma ich aż siedem. Nad linią murów wewnątrz obu miast dominują wieże o cechach architektury gotyku. Rysownik użył monumentalnej zabudowy jako symboliki wysokiej rangi tych miast. Chciałoby się powiedzieć, że podkreślając dużą ilość gmachów publicznych wyeksponował on przed oczyma widza znaczenie Rzymu i Jerozolimy. Tę samą funkcję spełnia także chorągiew. Schematy miast na tej mapie są o tyle ważne, że pokazują jednoznacznie przemijanie winiet na rzecz wedut, będących pewną zbitką elementów architektury monumentalnej. Proste schematy ustępują miejsca skomplikowanym graficznie rysunkom, choć jest to inny stopień złożoności od tego jaki prezentowały winiety Jerozolimy na mapach braci Pizzigani (Tab. 30) i Fra Mauro (Tab. 39). Nie chodzi więc o jeden rozbudowany detal architektoniczny, lecz o przed-

²⁵⁸ Por. nota 43.

stawienie urbanistycznego kompleksu. Jednocześnie winieta Jerozolimy staje się winietą miasta jako takiego, a nie winietą Grobu Chrystusa, co tak mocno akcentowano w okresie, gdy w kulturze europejskiej żyła idea wypraw krzyżowych. To przesunięcie akcentu jest godne odnotowania. Miejsce Grobu wydaje się coraz częściej zajmować Krzyż (Tab. 25, 28A i 40)²⁵⁹.

Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
				

Tab. 41: Portolana Andrei Benincasa (1508)

Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Fondo Borgiano VIII
(wielkość oryginału: 820 x 638 mm)²⁶⁰.

***

W sumie przedstawiono 41 kartogramów, które nominalnie mieszczą się w przedziale lat 400-1500, choć *de facto* najwcześniejszy oryginał pochodzi dopiero z ostatniej ćwierci VIII w. (Tab. 4). Zbiór ten składa się wyłącznie z tych map, które posiadają winiety metropolii Pentarchii. Należy przy tym podkreślić, że bardzo wiele map z tego okresu ich nie posiada. Uwaga ta dotyczy również map morskich. Jednak tylko na nielicznych mapach widnieje komplet rzeczonych schematów, czyli pięć winiet. Przeciwnie, takie kartogramy są rzadkością. Wobec powyższego przeanalizowany wyżej zbiór należy poddać jeszcze „obróbce statystycznej”. Zabieg ten powinien z jednej strony skumulować wyniki powyższych analiz, z drugiej zaś dać czytelnikowi możliwość lepszego wglądu w proporcje pomiędzy kartogramami zawierającymi komplet winiet Pentarchii, a tymi które tego warunku w różnym stopniu nie spełniają. Ponadto poniższe tabele statystyczne (Tab. 42-47) mają za zadanie przedstawić rodzaj przedmiotowych winiet. W tym celu winiety stolic Pentarchii podzielono na laickie (świeckie) i sakralne schematy architektoniczne, zgodnie z wynikami powyższych analiz szczegółowych poszczególnych map. Podział ten skorelowany z czasem powstania map oraz z ilością winiet metropolii Pentarchii na danym kartogramie, czyli z logiką wyboru miast dokonanego przez kartografa, powinien służyć m.in. próbie chociażby szkicowego uchwycenia mentalności środowisk, w których mapy te powsta-

²⁵⁹ Tak wynika z niepublikowanych dotąd wyników badań autora tego artykułu nad winietą Jerozolimy na mapach średniowiecznych i nowożytnych, wliczając w to również portolany.

²⁶⁰ Źródło rycin: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 141-142, ryc. II.16.

wały. Jest on bowiem wyrazem określonych idei politycznych i religijnych panujących w danym miejscu i czasie.

Biorąc pod uwagę przedstawione wyżej cele, stawiane przed wspomnianą „obróbką statystyczną”, należy zaznaczyć, że w ich świetle można uznać ów zbiór 41 map za reprezentatywną grupę kartogramów²⁶¹. W ten sposób analizę obecności winiet metropolii Pentarchii na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych można uznać za potrzebny i sensowny przyczynek do rozważań nad kwestią Pentarchii jako takiej.

Nr tabeli	Nazwa mapy	Data powstania	Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
1	Tabula Peutingeriana	IV/V w. (kopia: XII w.)	+	+	+	+	+
2	Hieronim (ST)	ok. 400 (kopia: XII w.)	–	+	–	+	–
3	Hieronim (NT)	ok. 400 (kopia: XII w.)	–	–	+	+	+
4	Watykańska mapa Izydora	ok. 775	+	–	+	+	+
5	Makrobiusz (Berlin)	X/XI w.	+	–	+	–	+
6	Cottoniana	ok. 1030	+	–	+	+	+
7	Ripoll	1055	+	–	+	+	+
8	Makrobiusz (Dijon)	przed 1061	+	–	+	–	+
9	Beatus (St-Sever)	1047-1072	+	+	+	+	+
10	Beatus (Burgo de Osma)	1086	+	+	+	+	+
11	Makrobiusz (Fryzynga)	XI w.	+	–	–	–	+
12	Sallustiusz (Watykan)	XI/XII w.	+	–	–	–	+

²⁶¹ Skutkiem braku dobrej reprodukcji pominięto tutaj winiety metropolii Pentarchii znajdujące się na tzw. mapie genueńskiej, datowanej na rok 1457. Źródło oryginału: Florencja, Biblioteca Nazionale Centrale, Portolano nr 1 (wielkość oryginału: 750 x 370 mm). Por. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, tab. XXXIV (A) i s. 222-223 (52, 13). Mapa ta posiada cztery winiety stolic Pentarchii: Rzymu (słabo czytelna), Antiochii (rodzaj prostego muru obronnego z blankami i bramami = L), Aleksandrii (schemat obronnego miasta zwieńczony czarną chorągwią = L) i Jerozolimy (budowla obronna lub meczet zwieńczony także czarną chorągwią = L). W polskiej literaturze przedmiotu funkcjonują przynajmniej dwie reprodukcje tej mapy: Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, t. 2: *Ilustracje*, tab. XI (cała, czarno-biała mapa); Wendt, *Skarby kartografii*, s. 70-71 (cała mapa w kolorze). Zob. Tab. 44.

13	Sallustiusz (Lipsk)	XI/XII w.	+	–	–	–	+
14	Mapa Wiktoryńska (Monachium)	XI/XII w.	+	+	+	+	+
15	Henryk z Moguncji	1110/1180	+	+	+	+	+
16	Sallustiusz (Watykan)	2 poł. XII w.	+	–	+	–	+
17	Beatus (Navarra)	późny XII w.	+	+	+	+	+
18	Beatus (Oña)	późny XII w.	+	+	+	+	+
19	Girald z Kambrii	ok. 1200	+	–	–	+	–
20	Beatus (Arroyo)	1 poł. XIII w.	+	+	–	+	+
21	Psalterz (Londyn)	ok. 1260	+	+	+	+	+
22	Vercelli	ok. 1270	+	+	+	+	+
23	Sallustiusz (Wiedeń)	XIII w.	+	+	–	+	+
24	Ebstorf	ok. 1300	+	+	+	+	+
25	Hereford	1276/1305	+	+	+	+	+
26	Vesconte (portolana)	1321	–	+	+	–	+
27	Vesconte (portolana)	ok. 1321	–	+	+	–	+
28	Ranulf Higden	ok. 1342/1343	+	–	+	+	+
29	Ranulf Higden	ok. 1347	+	–	–	–	+
30	Pizzigani (portolana)	1367	+	+	+	+	+
31	Morosini Gattersburg (portolana)	1367/1385	+	–	+	–	+
32	Soler (portolana)	ok. 1380	+	–	–	–	+
33	Soler (portolana)	ok. 1385	+	–	–	–	+
34	Sallustiusz (St-Denis)	XIV w.	+	+	+	+	+

35	Evesham	ok. 1400	+	–	–	–	+
36	Viladestes (portolana)	1413	+	+	–	–	+
37	Borgia	ok. 1430	+	–	+	+	+
38	Walsperger	1448	+	–	+	–	+
39	Fra Mauro	1459	+	+	+	+	+
40	Rüst-Sporer	ok. 1490	+	–	+	–	+
41	Benincasa (portolana)	1508	+	–	–	–	+
Suma			37	20	28	24	39

Tab. 42: Zestawienie chronologiczno-statystyczne analizowanych w artykule
41 winiet metropolii Pentarchii

Powyższa tabela, będąca statystycznym zestawieniem winiet, wskazuje, że na 41 poddanych analizie mapach najczęściej pojawia się winieta Jerozolimy, bo aż 39 razy. Rzym znajduje się na 37 kartogramach, Aleksandrii na 28, Konstantynopola jest przywołany 24 razy, a Antiochia widnieje zaledwie na 20 analizowanych mapach. Winiety Jerozolimy nie posiada tylko tzw. mapa św. Hieronima do Starego Testamentu (Tab. 2) oraz mapa Europy Giralda z Kambrii (Tab. 19), ponieważ mapy te nie obejmują swym „zasięgiem” Palestyny. Z kolei Rzymu nie ma na obu mapach św. Hieronima (Tab. 2 i 3) oraz na obu mapach Pietro Vesconte (Tab. 26 i 27), ponieważ te mapy z kolei nie obejmują zachodniej części basenu Morza Śródziemnego. W konsekwencji brak Jerozolimy i Rzymu na analizowanych mapach nie jest kwestią wyboru rysownika, lecz wynika z przyczyn obiektywnych. Świadczy to o wyjątkowym miejscu tych miast w kulturze średniowiecznej i wczesnonowożytnej Zachodu, choć wyjątkowość ta opierała się na bardzo różnych przesłankach, które starano się uchwycić w toku prezentowanych wyżej dociekań. Inaczej ma się rzecz z Aleksandrią, Konstantynopolem i Antiochią. W tym przypadku częstotliwość występowania winiet tych metropolii (28 : 24 : 20) jest zwykle kwestią świadomego wyboru twórcy danej mapy lub środowiska, w którym ona powstała. Motywy czy też logikę tego wyboru starano się przedstawić w trakcie powyższych analiz.

Z tabeli wynika również, że tylko 14 map posiada komplet 5-ciu winiet stolic Pentarchii, 7 map zawiera po 4 winiety, 10 po 3 i 10 po dwa schematy. Chronologiczny rozkład tego zjawiska oraz charakter architektury widocznej na winietach prezentują poniższe tabele (Tab. 43-46).

Nr tabeli	Nazwa mapy	Data powstania	Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
1	Tabula Peutingeriana	IV/V w. (kopia: XII w.)	+(L)	+(L)	+(L)	+(L)	+(S)
9	Beatus (St-Sever)	1047-1072	+(S)	+(S)	+(L)	+(S)	+(L)

10	Beatus (Burgo de Osma)	1086	+	+	+	+	+
			(S)	(S)	(L)	(L)	(S)
14	Mapa Wiktoryńska (Monachium)	XI/XII w.	+	+	+	+	+
			(L)	(L)	(L)	(L)	(S)
15	Henryk z Moguncji	1110/1180	+	+	+	+	+
			(L)	(L)	(L)	(L)	(S)
17	Beatus (Navarra)	późny XII w.	+	+	+	+	+
			(S)	(S)	(L)	(L)	(S)
18	Beatus (Oña)	późny XII w.	+	+	+	+	+
			(S)	(L)	(L)	(L)	(S)
21	Psałterz (Londyn)	ok. 1260	+	+	+	+	+
			(S)	(L)	(S)	(S)	(S)
22	Vercelli	ok. 1270	+	+	+	+	+
			(L)	(L)	(L)	(L)	(S)
24	Ebstorf	ok. 1300	+	+	+	+	+
			(S)	(L)	(L)	(L)	(S)
25	Hereford	1276/1305	+	+	+	+	+
			(S)	(L)	(L)	(L)	(S)
30	Pizzigani (portolana)	1367	+	+	+	+	+
			(S)	(L)	(L)	(S)	(S)
34	Sallustiusz (St-Denis)	XIV w.	+	+	+	+	+
			(L)	(L)	(L)	(L)	(S)
39	Fra Mauro	1459	+	+	+	+	+
			(S)	(L)	(L)	(S)	(S)
Suma			14	14	14	14	14

Tab. 43: 14 map posiadających komplet, tzn. 5 winiet metropolii Pentarchii
(Legenda: L = laicki charakter winiety; S = sakralny charakter winiety).

Wśród 14 map, które posiadają komplet winiet Pentarchii uwagę zwraca grupa czterech tzw. map Beatusa (Tab. 9, 10, 17 i 18) oraz siedmiu tzw. *mappae mundi* (Tab. 14, 15, 21, 22, 24, 25 i 39). Pierwsza grupa czterech map sięga swą genezą końca VIII w., gdy idea pięciu wielkich patriarchatów była wciąż żywa w świadomości ludzi Kościoła Zachodu. Druga grupa siedmiu map świata jest związana genetycznie z początkiem wypraw krzyżowych, gdy przedmiotowa idea zaczęła się odradzać nie tylko w sferze teoretyczno-historycznej, lecz przez pewien czas wydawała się nabierać realnych kształtów geopolitycznych. Warto przy tym zwrócić uwagę na charakter samych winiet. I tak najbardziej sakralny charakter ma tutaj zawsze winieta Jerozolimy (S = 13; L = 1). Rzym zaś na większości tych map jest reprezentowany przez winiety sakralne (S = 9; L = 5). Zupełnie inaczej wygląda sytuacja Konstantynopola, który przez większość rysowników jest traktowany jako „świeckie”, głównie

silnie ufortyfikowane miasto Śródziemnomorza (L = 10; S = 4). W podobny sposób została potraktowana Antiochia (L = 11; S = 3) i Aleksandria (L = 13; S = 1). Wynika to głównie z sytuacji geopolitycznej i wyznaniowej tych miast: Konstantynopol po roku 1054 był na Zachodzie postrzegany jako schizmatycki, Antiochia znajdowała się przez większość okresu, w którym powstały te mapy, w rękach muzułmanów, natomiast Aleksandria była nieprzerwanie od roku 642 pod rządami islamskimi. W tym sensie winiety te nie są historycznymi skamielinami, lecz odzwierciedlają dobrze sytuację czasów swego powstania, będąc żywymi świadkami mentalności, aspiracji i idei swej epoki.

Następna tabela prezentuje 7 map, które zawierają 4 winiety metropolii Pentarchii wraz z charakterystyką architektury tych schematów. W ten sposób uwidacznia się swego rodzaju logika wyboru stolic Pentarchii.

Nr tabeli	Nazwa mapy	Data powstania	Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
4	Watykańska mapa Izydora	ok. 775	+ (L)	–	+ (L)	+ (L)	+ (L)
6	Cottoniana	ok. 1030	+ (L)	–	+ (L)	+ (L)	+ (L)
7	Ripoll	1055	+ (L)	–	+ (L)	+ (S)	+ (L)
20	Beatus (Arroyo)	1 poł. XIII w.	+ (S)	+ (S)	–	+ (S)	+ (S)
23	Sallustiusz (Wiedeń)	XIII w.	+ (S)	+ (S)	–	+ (S)	+ (S)
28	Ranulf Higden	ok. 1342/1343	+ (S)	–	+ (L)	+ (L)	+ (S)
37	Borgia	ok. 1430	+ (?)	–	+ (S)	+ (?)	+ (?)
Suma			7	2	5	7	7

Tab: 44: 7 map posiadających 4 winiety metropolii Pentarchii²⁶²

(Legenda: L = laicki charakter winiety; S = sakralny charakter winiety).

W tym zestawieniu dominuje Rzym, Konstantynopol i Jerozolima, których winiety znajdują się na wszystkich siedmiu mapach. Schematy te wykazują też uderzające wzajemne podobieństwo jeśli chodzi o charakter architektury. Pod tym względem wyniki są bowiem całkowicie zbieżne: Rzym (L = 3; S = 3; 1 = ?); Konstantynopol (L = 3; S = 3; 1 = ?); Jerozolima (L = 3; S = 3; 1 = ?). Ta zadziwiająca wręcz „równowaga” koresponduje *grosso modo* z chronologicznym aspektem tego zjawiska: winiety laickie dominują bowiem w okresie przedkrukatowym, podczas gdy w czasach wypraw krzyżowych a także tuż po ich za-

²⁶² Por. nota 261.

kończeniu prym wiodą winiety o charakterze sakralnym. Nieco inaczej ma się rzecz w przypadku Aleksandrii i Antiochii. Winieta pierwszej występuje w tym zestawieniu 5 razy ($L = 4$; $S = 1$), druga zaś metropolia została narysowana zaledwie 2 razy ($S = 2$), przy czym, jak widać, schemat Aleksandrii ma zwykle cechy budowli świeckiej, podczas gdy Antiochię reprezentują winiety mające znamiona budowli sakralnych. Warto też zauważyć, że to ostatnie miasto nie widnieje na mapach powstałych przed rokiem 1098, kiedy to Antiochia została zdobyta przez krzyżowców, oraz na mapach powstałych po roku 1268, kiedy to przestało istnieć powstałe właśnie w roku 1098 katolickie Księstwo Antiochii. Natomiast na mapach narysowanych w przedziale lat 1098-1268 (Tab. 20 i 23) winieta Antiochia ma jednoznaczny charakter budowli sakralnej, będąc jednym z najsilniejszych bastionów łacinników na Bliskim Wschodzie. Równie racjonalnie przedstawia się rozkład winiet Aleksandrii. Na mapach z okresu wypraw krzyżowych (Tab. 20 i 23), których winiety stolic Pentarchii mają charakter budowli sakralnych, Aleksandria, jako miasto muzułmańskie, nie figuruje. Pojawia się natomiast na mapach sprzed i po okresie krucjat jako winieta reprezentująca zwykle silną fortecę (Tab. 4, 6, 7 i 28), bez jakiegokolwiek konotacji konfesyjnej. Tylko tzw. mapa Borgia (Tab. 37) wieńczy winietę Aleksandrii krzyżem, co może mieć związek z antykwaryczno-erudycyjnym i dekoracyjnym charakterem tego kartogramu. Wypada też podkreślić szerokie ramy chronologiczne, w których występuje ta grupa winiet metropolii Pentarchii.

Równie interesująca jest logika wyboru winiet na 10-ciu mapach, które prezentują zaledwie trzy metropolie Pentarchii i których także, jak wynika z zamieszczonej niżej tabeli (Tab. 45), nie da się zamknąć w wąskie ramy chronologiczne.

Nr tabeli	Nazwa mapy	Data powstania	Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
3	Hieronim (NT)	ok. 400 (kopia: XII w.)	–	–	+	+	+
					(L)	(L)	(S)
5	Makrobiusz (Berlin)	X/XI w.	+	–	+	–	+
			(S)		(L)		(S)
8	Makrobiusz (Dijon)	przed 1061	+	–	+	–	+
			(S)		(L)		(S)
16	Sallustiusz (Watykan)	2 poł. XII w.	+	–	+	–	+
			(S)		(S)		(S)
26	Vesconte (portolana)	1321	–	+	+	–	+
				(L)	(L)		(L)
27	Vesconte (portolana)	ok. 1321	–	+	+	–	+
				(L)	(L)		(L)
31	Morosini Gattersburg (portolana)	1367/1385	+	–	+	–	+
			(S)		(L)		(S)

36	Viladestes (portolana)	1413	+	+	–	–	+
			(S)	(L)			(S)
38	Walsperger	1448	+	–	+	–	+
			(L)		(L)		(S)
40	Rüst-Sporer	ok. 1490	+	–	+	–	+
			(L)		(L)		(S)
Suma			7	3	9	1	10

Tab: 45: 10 map posiadających 3 winiety metropolii Pentarchii
(Legenda: L = laicki charakter winiety; S = sakralny charakter winiety).

Kartogramy te zaskakują nieco wyborem miast Pentarchii dokonany przez ich rysowników. Występuje na nich zawsze – co z perspektywy wyników analiz przedstawionych z niniejszym artykule nie dziwi – winieta Jerozolimy, która zazwyczaj jest prezentowana jako budowla sakralna (S = 8; L = 2). Lecz tuż za nią plasuje się winieta Aleksandrii (9 razy), której nie ma tylko na jednym kartogramie (Tab. 36), lecz jej schemat odwołuje się zwykle do budowli obronnych (L = 8; S = 1). Gorzej wypada Rzym, którego winieta znajduje się na 7-miu mapach i ma w większości przypadków znamiona miasta chrześcijańskiego (S = 5; L = 2). Antiochia pojawia się tylko 3 razy i to wyłącznie na mapach morskich, datowanych na rok 1321 (Tab. 26 i 27) i 1413 (Tab. 36), mając zawsze cechy ufortyfikowanego miasta (L = 3). Najrzadziej w tej konfiguracji występuje winieta Konstantynopola, bo tylko raz na kopii tzw. mapy św. Hieronima do Nowego Testamentu z XII w. (Tab. 3), i ma – podobnie jak Antiochia – cechy otoczonego murami obronnymi miasta (L = 1). Warto podkreślić proporcję między winietami „laickimi” i „sakralnymi”, którymi posłużono się w przypadku Rzymu (2 : 5), Antiochii (3 : 0), Aleksandrii (8 : 1), Konstantynopola (1 : 0) i Jerozolimy (2 : 8). Sakralny charakter winiet dominuje w przypadku Rzymu i Jerozolimy, podczas gdy w pozostałych przypadkach prym wiodą niepodzielnie schematy świeckie.

Istnieje też grupa 10-ciu map, które zawierają tylko 2 winiety stolic Pentarchii (Tab. 46). Podobnie jak w analizowanych wcześniej grupach kartogramów, także i tutaj ramy czasowe powstania winiety, logika ich doboru oraz charakter schematów architektonicznych mogą stanowić punkt wyjścia do interesujących przemyśleń.

Nr tabeli	Nazwa mapy	Data powstania	Rzym	Antiochia	Aleksandria	Konstantynopol	Jerozolima
2	Hieronim (ST)	ok. 400 (kopia: XII w.)	–	+	–	+	–
				(L)		(L)	
11	Makrobiusz (Fryzynga)	XI w.	+	–	–	–	+
			(L)				(L)

12	Sallustiusz (Watykan)	XI/XII w.	+	–	–	–	+
13	Sallustiusz (Lipsk)	XI/XII w.	+	–	–	–	+
19	Girald z Kambrii	ok. 1200	+	–	–	+	–
29	Ranulf Higden	ok. 1347	+	–	–	–	+
32	Soler (portolana)	ok. 1380	+	–	–	–	+
33	Soler (portolana)	ok. 1385	+	–	–	–	+
35	Evesham	ok. 1400	+	–	–	–	+
41	Benincasa (portolana)	1508	+	–	–	–	+
Suma			9	1	0	2	8

Tab. 46: 10 map posiadających 2 winiety metropolii Pentarchii
(Legenda: L = laicki charakter winiety; S = sakralny charakter winiety)

Z jednej bowiem strony zachodzi tutaj pewne podobieństwo do wcześniejszej grupy schematów (Tab. 45), a mianowicie dominują: winieta Rzymu, którą narysowano aż 9 razy, i Jerozolimy, która występuje w tej grupie map 8 razy. Jeśli zaś chodzi o charakter winiet tych dwóch miast, to przedstawia się on następująco: Rzym (L = 5; S = 4), Jerozolima (L = 2; S = 6). Natomiast winiety Antiochii (1 raz: L = 1) i Konstantynopola (2 razy: L = 2) zostały na tych mapach zupełnie zmarginalizowane, a winieta Aleksandrii całkowicie pominięta. W przypadku Jerozolimy ponownie wyeksponowano aspekt religijny, podczas gdy Rzym ma niewielką przewagę schematów „laickich”. Charakter świeckiej budowli obronnej mają również schematy Antiochii i Konstantynopola.

Ostateczne podsumowanie powyższych wywodów prezentuje zamieszczony niżej wykaz (Tab. 47), zgodnie z którym na 41 kartogramach widnieje 148 winiet stolic Pentarchii. Istnieje przy tym niemal doskonała równowaga pomiędzy winietami o charakterze laickim i sakralnym (72 : 73). To „globalne” spojrzenie jest jednak dużym uproszczeniem, które demaskuje szybko bardziej szczegółowa analiza poniższego zestawienia. Wynika z niej, że Rzym i Jerozolimy mają w sumie aż 51 (na 73) winiet sakralnych, a tylko 23 (na 72) winiety laickie. Natomiast Antiochia, Aleksandria i Konstantynopol mają razem tylko 22 (na 73) schematy sakralne i aż 49 (na 72) schematów świeckich. W ten sposób kartografowie Zachodu starali się jednoznacznie wykazać rozróżnienie między *stricte* chrześcijańskim, w ich rozumieniu, charakterem Rzymu i Jerozolimy, a obcym zachodniemu chrześcijaństwu charakterem trzech pozostałych metropolii Pentarchii. W konsekwencji pojęcie Pentarchii zastę-

puje graficzna sugestia o istnieniu rzymskiej, opartej na ideologii prymatu, Monarchii, której teologicznym żyrantem są historyczno-ewangeliczne wydarzenia śmierci i Zmartwychwstania Chrystusa mające miejsce w Jerozolimie. Tak brzmi konkluzja analiz zachowanych dzieł kartografów Zachodu. Wschód zachowuje w tym względzie „kartograficzne milczenie”, ponieważ nie są dziś znane mapy wykonane przez jego przedstawicieli.

Nazwa miasta	Winiety laickie (L)	Winiety sakralne (S)	Winiety niezidentyfikowane (mapa Borgia)	Suma
Rzym	15	21	1	37
Antiochia	15	5	-	20
Aleksandria	18	10	-	28
Konstantynopol	16	7	1	24
Jerozolima	8	30	1	39
Suma	72	73	3	148

Tab. 47: Wykaz stosunku winiet typu L do winiet typu S.

VIGNETTES OF THE PENTARCHY ON THE MEDIEVAL AND EARLY MODERN WORLD MAPS

(Summary)

The idea of the pentarchy directly expressed by Justinian I (527-565) – Novella 131 – is also perceptible in cartography. This paper examines the 41 medieval and early modern world maps in the context of the vignettes of the pentarchy. From the above analysis shows that almost every map from this period had a vignette of Jerusalem and 37 maps have a vignette of Rome. But only 28 maps have a vignette of Alexandria, 24 maps have a vignette of Constantinople, and 20 maps have a vignette of Antiochia. In the case of Jerusalem, a huge majority of vignettes is a sacred buildings (most often it is the Tomb of Christ). Only in three cases is a Holy Cross. In contrast, Rome's vignettes represent both religious buildings and fortifications. As for the drawings on the vignettes of Antiochia, Alexandria, and Constantinople, the vast majority of them are character of fortifications. These vignettes are, on the one hand, a close relationship with the history of these cities, on the other hand, they are associated with the medieval and early modern politic ideology and theology. This paper is trying to capture and analyze these complicated, religious, political, and theological relationships, and explaining the meaning of these vignettes.

Key words: Pentarchy, vignettes, medieval maps, early modern maps.

Słowa kluczowe: Pentarchia, winiety, mapy średniowieczne i wczesnonowożytne.